

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल.क्रं. M-2925 विषय साहित्यशास्त्र

नाव श्रीमद्ध्याम रामायण

लेखक/लिपीकार उत्तरकांड

पृष्ठ 32 काळ - पुर्ण/अपुर्ण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथश्रीमदध्यात्मरामायणउत्तरकांडप्रारंभः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगणेशायनमः श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमः १ मृधेयुद्धे २ ३ कथंकेनप्रकारेण ४ श्रद्दधत्याः एतच्छ्रवणेश्रद्धावत्याः कथामृतमास्वाद्यमे
ममतदास्वादनविषयातृष्णात्यंतंवर्द्धते ५ रामेराज्यमुपस्थितेराज्यंप्राप्तवतीत्यर्थः अभिवंदितुंनमितुंस्तोतुंच ६ तानेवऋषीनाह वि-

श्रीमहादेवउवाच जयतिरघुवंशतिलकः कौसल्याहृदयनंदनोरामः दशवदननिधनकारीदाशरथिः पुंड
रीकाक्षः १ पार्वत्युवाच अथरामः किमकरोत्कौसल्यानंदवर्धनः हत्वामृधेरावणादीन्राक्षसान्भीमवि
क्रमान् २ अभिषिक्तस्त्वयोध्यायांसीतयासहराघवः मायामानुषतांप्राप्यकतिवर्षाणिभूतले ३ स्थित
वान्लीलयादेवः परमात्मासनातनः अत्यजन्मानुषंलोकंकथमंतेरघूद्वहः ४ एतदाख्याहिभगवन्श्र
द्दधत्याममप्रभो कथापीयूषमास्वाद्यतृष्णामेतीववर्धते रामचंद्रस्यभगवन्ब्रूहिविस्तरशः कथाम्
५ श्रीमहादेवउवाच राक्षसानांवधंकृत्वाराज्येरामउपस्थिते आययुर्मुनयः सर्वेश्रीराममभिवंदि
तुम् ६ विश्वामित्रोसितः कण्वोदुर्वासाभृगुरंगिराः कश्यपोवामदेवोऽत्रिस्तथासप्तर्षयोऽमलाः ७ अ
गस्त्यः सहशिष्यैश्चमुनिभिः सहितोऽभ्यगात् द्वारमासाद्यरामस्यद्वारपालमथाब्रवीत् ८ ब्रूहिरामाय
मुनयः समागत्यबहिः स्थिताः अगस्त्यप्रमुखाः सर्वेआशीर्भिरभिनंदितुम् ९ प्रतीहारस्ततोरामम
गस्त्यवचनाद्द्रुतम् नमस्कृत्वाऽब्रवीद्वाक्यंविनयावनतः प्रभुम् १० कृतांजलिरुवाचेदमगस्त्योमुनिभिः
सह देवत्वद्दर्शनार्थायप्राप्तोबहिरुपस्थितः ११ तमुवाचद्वारपालंप्रवेशययथासुखम् पूजितावि-
विशुर्वेश्मनानारत्नविभूषितम् १२ दृष्ट्वारामोमुनीन्शीघ्रंप्रत्युत्थायकृतांजलिः पाद्यार्घ्यादिभिरापू
ज्यगांनिवेद्ययथाविधि १३

श्वामित्रइति ७ मुनिभिः शिष्यैश्चसहितइत्यर्थः ८ अगस्त्यप्रमुखामुनयआशीर्भिरभिनंदितुंस-
मागत्यबहिः स्थिताः संतीतिरामायब्रूहीत्यन्वयः ९ १० कृतांजलिः प्रतीहारइतिशेषः प्राप्तः स्वाश्रमादागतः बहिर्द्वारिउपस्थितोऽस्तीतिशेषः ११
पूजिताः प्रतीहारेणमार्गप्रदर्शनादिनापूजिताः कृतादराइतियावत् १२ गांमधुपर्कार्थंवृषभंचमहोक्षंवामहाजंवाश्रोत्रियायोपकल्पयेदितिस्मृ
तेः १३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यथार्हतः अर्हो योग्यत्वात्तदनतिक्रमादित्यर्थः भगवतः सकाशात्पूजालाभेनप्रहर्षः १४ अब्रुवन् अपृच्छन् तमेवाभिनयति कुशलमि
त्यादि १४ सरावणस्तेन भारः क्लेशवध्योनकिंतु सुकरवधइत्यर्थः १६ सुकरत्वमेवदर्शयति सधनुरिति इंद्रजितंस्मृत्वाः दुर्दिष्ट्येति १७

नत्वातेभ्योददौदिव्यान्यासनानियथार्हतः उपविष्टाःमहृष्टाश्चमुनयोरामपूजिताः १४ संपृष्टकुशलाःस
र्वेरामंकुशलमब्रुवन् कुशलंतेमहाबाहोसर्वत्ररघुनंदन १५ दिष्ट्येदानींप्रपश्यामोहतशत्रुमरिंदम नहि
भारःसतेरामरावणोराक्षसेश्वरः १६ सधनुस्त्वंहिलोकांस्त्रीन्विजेतुंशक्तएवहि दिष्ट्यात्वयाहताःस
र्वेराक्षसारावणादयः १७ सद्यमेतन्महाबाहोरावणस्यनिबर्हणम् असह्यमेतत्संप्राप्तंरावणेर्यन्निषू
दनम् १८ अंतकप्रतिमाःसर्वेकुंभकर्णादयोमृधे अंतकप्रतिमैर्बाणैर्हतास्तेरघुसत्तम १९ दत्त्वाचेयं
यथाःस्माकंपुराद्यभयदक्षिणा हत्वारक्षोगणान्संख्येकृतकृत्योःद्यजीवसि २० श्रुत्वातुभाषितंतेषां
मुनीनांभावितात्मनाम् विस्मयंपरमंगत्वारामःप्रांजलिरब्रवीत् २१ रावणादीनतिक्रम्यकुंभकर्णादिरा
क्षसान् त्रिलोकजयिनोहित्वाकिंप्रशंसथरावणिम् २२ ततस्तद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यमहात्मनः कुंभयोनि
र्महातेजारामंप्रीत्यावचोःब्रवीत् २३ शृणुरामयथावृत्तंरावणेरावणस्यच जन्मकर्मवरादानंसंक्षेपाद्गद
तोमम २४ पुराकृतयुगेरामपुलस्त्योब्रह्मणःसुतः तपस्तप्तुंगतोविद्वान्मेरोःपार्श्वंमहामतिः २५ तृ
णबिंदोराश्रमेसौन्यवसन्मुनिपुंगवः तपस्तेपेमहातेजाःस्वाध्यायनिरतःसदा २६ तत्राश्रमेमहारम्येदेव
गंधर्वकन्यकाः गायंत्योननृतुस्तत्रहसंत्योवादयंतिच २७ पुलस्त्यस्यतपोविघ्नंचक्रुःसर्वाअनिंदिताः
ततःक्रुद्धोमहातेजाव्याजहारवचोमहत् २८ यामेदृष्टिपथंगच्छेत्सागर्भंधारयिष्यति ताःसर्वाःशाप-
संविग्नानतंदेशंप्रचक्रमुः २९

तदेवस्पष्टयति सद्यमिति रावणेर्मेघनादस्य १८ १९ यादक्षिणापुरादत्तादातुंमनि
ज्ञातासारक्षोगणान्हत्वापूर्णाकृता अतःकृतकृत्यःसन्जीवसित्वमेवजीवसितवजीवनमेवश्लाघ्यमित्यर्थः २० २१ २२ २३ य-
थावृत्तंजातंतथाशृणु २४ २५ मुनिपुंगवः मुनिश्रेष्ठःसन् अवसत्तपस्तेपेच २६ २७ विघ्नंचक्रुःगाननृत्यादिभिरितिशेषः २८ २९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रपश्यतीत्यत्रमनुभावआर्षः ३० व्यंजितः प्रकटीकृतोंऽतः मध्येशरीरजोगर्भोयस्याः सा ३१ अवेत्‌ अजानात्‌ ३२ ३३ उभयतोर्मा-
तापित्रोः ३४ यंप्रासूतसविश्रवाइतिव्याख्यातइत्यर्थः ३५ शीलमुत्तमस्वभावः ३६ वैश्रवणः कुबेरः ३७ तत्तपसातस्यतपसामनो ऽ

तृणबिंदोस्तुराजर्षेः कन्यातन्नाश्रृणोद्वचः विचचारमुनेरग्रेनिर्भयातंप्रपश्यती ३० बभूवपांडुरतनु
र्व्यंजितांतशरीरजा दृष्ट्वासादेहवैवर्ण्यंभीतापितरमन्वगात्‌ ३१ तृणबिंदुश्चतांदृष्ट्वाराजर्षिरमितद्यु-
तिः ध्यात्वामुनिकृतंसर्वमवैद्विज्ञानचक्षुषा ३२ तांकन्यांमुनिवर्यायपुलस्त्यायददौपिता तांप्रगृह्याब्र
वीत्कन्यांबाढमित्येवसद्विजः ३३ शुश्रूषणपरांदृष्ट्वामुनिः प्रीतोब्रवीद्वचः दास्यामिपुत्रमेकंतेउभयो
र्वंशवर्धनम्‌ ३४ ततः प्रासूतसापुत्रंपुलस्त्याल्लोकविश्रुतम्‌ विश्रवाइतिविख्यातः पौलस्त्योब्रह्मवि
न्मुनिः ३५ तस्यशीलादिकंदृष्ट्वाभरद्वाजोमहामुनिः भार्यार्थंस्वांदुहितरंददौविश्रवसेमुदा ३६
तस्यांतुपुत्रः संजज्ञेपौलस्त्योलोकसंमतः पितृतुल्योवैश्रवणोब्रह्मणाचानुमोदितः ३७ ददौतत्त
पसातुष्टोब्रह्मातस्मैवरंशुभम्‌ मनोऽभिलषितंतस्यधनेशत्वमखंडितम्‌ ३८ ततोलब्धवरः सोऽ
पिपितरंद्रष्टुमागतः पुष्पकेणधनाध्यक्षोब्रह्मदत्तेनभास्वता ३९ नमस्कृत्याथपितरंनिवेद्यतपसः फलम्‌
प्राहमेभगवान्ब्रह्मादत्वावरमनिंदितम्‌ ४० निवासायनमेस्थानंदत्तवान्परमेश्वरः ब्रूहिमेनियतंस्थानंहिं
सायत्रनकस्यचित्‌ ४१ विश्रवाअपितंप्राहलंकानामपुरीशुभा राक्षसानांनिवासायनिर्मिताविश्वकर्म
णा ४२ त्यक्त्वाविष्णुभयाद्दैत्याविविशुस्तेरसातलम्‌ सापुरीदुःप्रधर्षाऽन्यैर्मध्येसागरमास्थिता ४३
तत्रवासायगच्छत्वंनान्यैः साधिष्ठितापुरा ४४ पित्रादिष्टस्ततोगत्वातांपुरींधनदोविशत्‌ ४४ सतत्र
सुचिरंकालमुवासपितृसंमतः कस्यचित्त्वथकालस्यसुमालीनामराक्षसः ४५ रसातलान्मर्त्यलोकंच

भिलषितंधनेशत्वरूपंददौ ३८ ३९ प्राहपितरमितिकामवरंदत्वेत्यस्यस्थानंनदत्तवानित्यनेनान्वयः ४० हिंसापीडायत्रकस्यापिस्वाम्यं
नास्तितादृशंवदेत्यर्थः ४१ ४२ अन्यैः रिपुभिः दुःप्रधर्षा ४३ पुरादैत्यानांरसातलप्रवेशोत्तरमितः प्रागित्यर्थः ४४ ४५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४६ ४७ ४८ गृह्यसेप्रार्थ्यसे क्वचित्तथैवपाठः ४९ ईदृशाइत्यस्यैवविवरणंधनदेनसमाइति ५० साआश्रममितिछेदः लज्जावशात्
भूलेखनादि ५१ काकिंजातीया कन्याऽसिउतविवाहितासीतिप्रश्नः ५२ ५३ ५४ त्वत्तोऽप्येवंविधौसुतावित्यत्रकाकुः यस्तेपश्चिमः
पुत्रोभविष्यतिसमहामतिर्भविष्यतीत्यर्थः ५५ तदेवाह महाभागवतइति रामभक्त्येत्यस्यप्रयुक्तइतिशेषः एकस्मिन्तस्मिन्नेवतत्प

रसातलान्मर्त्यलोकंचचारपिशिताशनः गृहीत्वातनयांकन्यांसाक्षाद्देवीमिवश्रियम् ४६ अपश्यद्धनदंदेवं
चरंतंपुष्पकेणसः हितायचिंतयामासराक्षसानांमहामनाः ४७ उवाचतनयांतत्रकैकसींनाममानतः व
त्सेविवाहकालस्तेयौवनंचातिवर्तते ४८ प्रत्याख्यानाच्चभीतैस्त्वंनवरैर्गृह्यसेशुभे सात्वंवरयभद्रंतेमुनिं
ब्रह्मकुलोद्भवम् ४९ स्वयमेवततःपुत्राभविष्यंतिमहाबलाः ईदृशाःसर्वशोभाढ्याधनदेनसमाःशुभे ५०
तथेतिसाऽश्रमंगत्वामुनेरग्रेव्यवस्थिता लिखंतीभुवमग्रेणपादेनाधोमुखीस्थिता ५१ तामपृच्छन्मुनिः
कात्वंकन्याऽसिवरवर्णिनि साऽब्रवीत्प्रांजलिर्ब्रह्मन्ध्यानेनज्ञातुमर्हसि ५२ ततोध्यात्वामुनिःसर्वंज्ञा
त्वातांप्रत्यभाषत ज्ञातंतवाभिलषितंमत्तःपुत्रानभीप्ससि ५३ दारुणायांतुवेलायामागतासिसुमध्य
मे अतस्तेदारुणौपुत्रौराक्षसौसंभविष्यतः ५४ साऽब्रवीन्मुनिशार्दूलत्वत्तोऽप्येवंविधौसुतौ तामाह
पश्चिमोयस्तेभविष्यतिमहामतिः ५५ महाभागवतःश्रीमान्रामभक्त्यैकतत्परः इत्युक्तासातथाकाले-
सुषुवेदशकंधरम् ५६ रावणंविंशतिभुजंदशशीर्षंमहाभुजम् तद्रक्षोजातमात्रेणचचालचवसुंधरा
५७ बभूवुर्नाशहेतूनिनिमित्तान्यखिलान्यपि कुंभकर्णस्ततोजातोमहापर्वतसन्निभः ५८ ततःशूर्प
णखानामजातारावणसोदरी ततोबिभीषणोजातःशांतात्मासौम्यदर्शनः ५९ स्वाध्यायीनियताहारो
नित्यकर्मपरायणः कुंभकर्णस्तुदुष्टात्माद्विजान्संतुष्टचेतसः ६०

रःसर्वदादत्तचित्तः ५६ तद्रक्षोजातमात्रेणतस्यरक्षसोजन्ममात्रेणेत्यर्थः ५७ नाशहेतूनिरक्षोवंशस्यलोकानांचेतिशेषः ५८
५९ स्वाध्यायीवेदाध्ययनवान् नित्यंकर्माग्निहोत्रादि तुष्टचेतसःअतिशांतानित्यर्थः भक्षयन्नित्यनेनान्वयः ६०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आमयोरोगः ६१ सकलांतरस्थंजानासि सर्वांतर्यामित्वात् तदेवस्फुटयति सर्वहृदिस्थितोहीत्यंतेनहिर्यतइत्यर्थेविज्ञानदृक्चिज्ञानेनस्वरूपेणदृक्सर्वद्रष्टाअनेनचित्तादिकरणांतरनैरपेक्ष्यमुक्तम् अतएवसाक्षीसाक्षाद्रष्टा नत्वहंमनुष्यः कुतोममेदृश्यत्वंतत्राह त्वंलीलेति वस्तुतोनमनुष्यस्त्वमितिभावः स्वमहिमन्स्वमात्रज्ञेयमहिमन् अन्यैस्त्वन्महिमादुर्ज्ञेयइत्यर्थः मायागुणैः रजआदिभिर्नाज्यसे नस्पृश्यसे एवंसर्वज्ञस्यतवाग्रेकथनंयद्यप्यनुचितंतथाऽपिभवताळीलार्थंप्रतिचोदितः रक्षोरक्षोद्भवंवक्ष्यामिरक्षोद्भवमित्यत्रसंधिरार्षः ६२ ननुत्वंमामेवंकथंज्ञातवानसीत्यत्राह जानामीतिमूढोऽप्यहंभवदनुग्रहतएवंविशेषणंत्वांजानामि अनंतंदेशकालापरिच्छेद्यमक्षराजत्वाभ्यांनाशोत्पत्तिराहित्यमुक्तम् सांसारिकान्प्रतिगूढंगुप्तंकृतंनिजरूपंयेनतं अथाऽपित्व

भक्षयन्नृषिसंघांश्चविचचारातिदारुणः रावणोऽपिमहासत्त्वोलोकानांभयदायकः वद्वधेलोकनाशाय
त्वामयोदेहिनामिव ६१ रामत्वंसकलांतरस्थमभितोजानासिविज्ञानदृक्साक्षीसर्वहृदिस्थितोहिपरमोनि
त्योदितोनिर्मलः त्वंलीलमनुजाकृतिःस्वमहिमन्मायागुणैर्नाज्यसेलीलार्थंप्रतिचोदितोऽद्यभवताव
क्ष्याभिरक्षोद्भवं ६२ जानामिकेवलमचिंत्यमनंतशक्तिंचिन्मात्रमक्षरमजंविदितात्मतत्त्वम् त्वांरामगूढ
निजरूपमनुप्रवृत्तोमूढोऽप्यहंभवदनुग्रहतश्चरामि ६३ एवंवदंतमिनवंशपवित्रकीर्तिः कुंभोद्भवंरघुप-
तिःप्रहसन्बभाषे मायाश्रितंसकलमेतदनन्यकत्वान्मत्कीर्तनंजगतिपापहरंनिबोध ६४ इतिश्री
मदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेप्रथमःसर्गः १

मनुप्रवृत्तः त्वत्प्रवृत्तिमार्गमनुप्रवृत्तोंऽगीकृतप्रवृत्तिमार्गइहलोकेचरामि ६३ इनवंशेसूर्यवंशेपवित्राकीर्तिर्यस्यसः एतत्सकलमप्युदाहृतमंतर्यामित्वादिदंदृश्यमानंजगच्चमायाश्रितमेव तत्रहेतुरनन्यकत्वात्नविद्यतेऽन्यत्वयस्यसोऽनन्यकस्तस्यभावस्तत्त्वंममतादृशत्वात् धर्मरहित-त्वात् इतराधारत्वादेरप्यसंभवात्सर्वंधर्मजालमपिगृह्यमाणंमायाश्रितमेवजानीहिइतिशेषः स्वावतारस्यमुख्यप्रयोजनमाह मत्कीर्तनमिति कीर्तनद्वारापापहरणार्थमेवावतारइतिभावः ६४ इतिश्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्यहिम्मतिवर्मणःपुत्रस्यश्रीरामवर्मणःकृतावध्यात्मरामायणसेतौउत्तरकांडेप्रथमःसर्गः १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१ अथेति तत्रविश्रवसआश्रमेपितरंविश्रवसम् २ सामीप्यंगत्वा प्राप्य ३ ४ अचिरेणेतिच्छेदः ५ मांपश्यशिवेनचक्षुषेतिशेषः-
दुष्करंतपः कर्तुमित्यन्वयः ६ फलस्यवांछितस्यसिध्यर्थंसहानुजः कुंभकर्णबिभीषणसहितः स्वंस्वंनियमंस्वस्ववासनोद्भूतराजसता-

श्रीमहादेवउवाच श्रीरामवचनंश्रुत्वापरमानंदनिर्भरः मुनिःप्रोवाचसदसिसर्वेषांतत्रशृण्वताम्
१ अथवित्तेश्वरोदेवस्तत्रकालेनकेनचित् प्रययौपुष्पकारूढःपितरंद्रष्टुमंजसा २ दृष्ट्वातंकैकसीतत्र-
भ्राजमानंमहौजसा राक्षसीपुत्रसामीप्यंगत्वारावणमब्रवीत् ३ पुत्रपश्ययधनाध्यक्षंज्वलंतंस्वेनतेजसा
त्वमप्येवंयथाभूयास्तथायत्नंकुरुप्रभो ४ तच्छ्रुत्वारावणोरोषात्प्रतिज्ञामकरोद्द्रुतम् धनदेनसमोवाः
पित्र्यधिकोवाःचिरेणतु ५ भविष्याम्यंबमांपश्यसंतापंत्यजसुव्रते इत्युक्त्वादुष्करंकर्तुंतपःसदशकंधरः
६ आगमत्फलसिद्ध्यर्थंगोकर्णंतुसहानुजः स्वंस्वंनियममास्थायभ्रातरस्तेतपोमहत् ७ आस्थिता
दुष्करंघोरंसर्वलोकैकतापनम् दशवर्षसहस्राणिकुंभकर्णोऽकरोत्तपः ८ बिभीषणोऽपिधर्मात्मा
सत्यधर्मपरायणः पंचवर्षसहस्राणिपादेनैकेनतस्थिवान् ९ दिव्यवर्षसहस्रंतुनिराहारोदशाननः
पूर्णेवर्षसहस्रेतुशीर्षमग्नौजुहावसः १० एवंवर्षसहस्राणिनवतस्यातिचक्रमुः अथवर्षसहस्रेतुद-
शमेदशमंशिरः छेत्तुकामस्यधर्मात्माप्राप्तश्चाथप्रजापतिः ११ वत्सवत्सदशग्रीवप्रीतोऽस्मीत्यभ्यभा
षत वरंवरयदास्यामियत्तेमनसिकांक्षितम् १२ दशग्रीवोऽपितच्छ्रुत्वाप्रहृष्टेनांतरात्मना १२ अम-
रत्वंवृणोमीशवरदोयदिमेभवान् सुपर्णनागयक्षाणांदेवतानांतथासुरैः अवध्यत्वंतुमेदेहितृणभूता
हिमानुषाः १३ तथास्त्वितिप्रजाध्यक्षःपुनराहदशाननम् अग्नौहुतानिशीर्षाणियानितेऽसुरपुंगव १४ भवि
ष्यंतियथापूर्वमक्षयाणिचसत्तम १५

मससात्विकरूपम् ७ दुष्करमन्यैरितिशेषः ८ ९ १० दशमंशिरश्छेत्तुकामस्यप्रजापतिःप्राप्तस्समीपमितिशेषः ११ वृतममरत्वमेवभगवदि-
च्छावशात्त्वयमेववृणोति सुपर्णेत्यादि १३ तथाऽस्त्वित्यस्यावददितिशेषः १४ अक्षयाणिसुपर्णादिकृतक्षयरहितानि १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विभीषणस्यधर्मविषयबुद्धिप्राप्तिकामनयातपःकर्तृत्वादरेणवत्सेतिद्विःसंबोधनम् १६ १७ तदेवाह देवमेइत्यादिना १८ तथैवचभवि
ष्यसि धर्मबुद्धिरेवभविष्यसि १९ २० वाण्यादेवप्रार्थितया २१ २२ आस्यादितिच्छेदः अहोविधिर्दुर्लंघ्यइतिशेषः २३ वरलब्धान् प्राप्त
वरान्पौत्रान् पुत्रीपुत्रान् विदादित्यादत्र प्रायात् रावणादिसमीपमितिशेषः २४ मेवांछितमनोरथस्तेदिष्ट्यासंवृत्तः २५ अतोयद्भ-

एवमुक्त्वाततोरामदशग्रीवंप्रजापतिः विभीषणमुवाचेदंप्रणतंभक्तवत्सलः विभीषणत्वयावत्सकृतंधर्मा
र्थमुत्तमम् १६ तपस्ततोवरंवत्सवृणीष्वाभिमतंहितम् विभीषणोऽपितंनत्वाप्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत्
१७ देवमेसर्वदाबुद्धिर्धर्मेतिष्ठतुशाश्वती मारोचयत्वधर्मंमेबुद्धिःसर्वत्रसर्वदा १८ ततःप्रजापतिः
प्रीतोविभीषणमथाब्रवीत् वत्सत्वंधर्मशीलोऽसितथैवचभविष्यसि १९ अयाचितोऽपितेदास्येत्व्य
मरत्वंविभीषण कुंभकर्णमथोवाचवरंवरयसुव्रत २० वाण्याव्याप्तोऽथतंप्राहकुंभकर्णःपितामहम्
स्वप्स्यामिदेवषण्मासान्दिनमेकंतुभोजनम् २१ एवमस्त्वितितंप्राहब्रह्मादृष्ट्वादिवौकसः सरस्वतीच
तद्वक्त्रान्निर्गताप्रययौदिवम् २२ कुंभकर्णस्तुदुष्टात्माचिंतयामासदुःखितः अनभिप्रेतमेवास्या-
त्किंनिर्गतमहोविधिः २३ सुमालीवरलब्धांस्तान्ज्ञात्वापौत्रान्निशाचरान् पातालान्निर्भयःप्रायात्
प्रहस्तादिभिरन्वितः २४ दशग्रीवंपरिष्वज्यवचनंचेदमब्रवीत् दिष्ट्यातेपुत्रसंवृत्तोवांछितोमेमनोरथः २५
यद्भयाच्चवयंलंकांत्यक्त्वायातारसातलं तद्गतंनोमहाबाहोमहद्विष्णुकृतंभयं २६ अस्माभिःपूर्वमुषितालंकेयं
धनदेनतेभ्रात्राक्रांतामिदानींत्वंप्रत्यानेतुमिहार्हसि २७ साम्नावाथबलेनापिराज्ञांबंधुःकुतःसुहृत् इत्युक्तोरावणः
प्राहनार्हस्येवंप्रभाषितुं २८ वित्तेशोगुरुरस्माकमेवंश्रुत्वातमब्रवीत् प्रहस्तःप्रश्रितंवाक्यंरावणंदशकंधरम् २९

यादिति नहिष्णुकृतंभयंनोऽस्माकंगतम् सर्वावध्यत्वस्यत्वयाप्राप्तत्वात् २६ इयंलंकापूर्वमस्माभिरुषिता अनेनास्मत्संबंधादि
यंनवधनप्रभूतेतिध्वनितम् इदानींतेभ्रात्राधनदेनाक्रांतांत्वंप्रत्यानेतुंस्वाधीनांकर्तुमर्हसि २७ ननुज्येष्ठेभ्रातरिकथंबलंयो
ग्यंतत्राह राज्ञांबंधुःकुतःसुहृत्कुतः सर्वथैवतानुपमर्द्यैवराज्यप्रवृत्तेरितिभावः २८ एवंश्रुत्वा रावणवाक्यंश्रुत्वेत्यर्थः २९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सौभ्रात्रं भ्रात्रादिभिः प्रीतिः ३० देवैरनुष्ठितं लंकाहरणरूपं वैरमिदानीं तन्नभवन किंतु प्राचीनमेव एवं च तैरस्य द्वेषकरणवदस्माकम पि न द्वेषकरणं न दोषायेति भावः ३१ दुरात्मनः प्रहस्तस्येत्यन्वयः ३२ धनदनामकं ईश्वरं निष्कास्य ३३ धनदः तद्दूतगमनोत्तरं पितृस मीपं गत्वा रावण एवमाहात्र किमुचितमिति पृष्टवान् तेन च त्याग एवोचितोऽस्यावध्यत्वादित्युक्ते तां त्यक्तवानिति गाथा पौराणिकी

शूराणां न हि सौभ्रात्रं शरणमेवदत्तः प्रभो कश्यपस्य सुता देवा राक्षसाश्च महाबलाः ३० परस्परमयुध्यं तत्यक्त्वा सौहृदमायुधैः नैवेदानीं तनं राजन् वैरं देवैरनुष्ठितं ३१ प्रहस्तस्य वचः श्रुत्वा दशग्रीवो दुरात्मनः तथेति क्रोधता म्राक्षस्त्रिकूटाचलमन्वगात् ३२ दूतं प्रहस्तं संप्रेष्य निष्कास्य धनदेश्वरम् लंकामाक्रम्य-सचिवै राक्षसैः सुखमास्थितः ३३ धनदः पितृवाक्येन त्यक्त्वा लंकां महायशाः गत्वा कैलासशिखरं तपसाऽ तोषयच्छिवम् ३४ तेन सख्यमनुप्राप्य तेनैव परिपालितः अलकां नगरीं तत्र निर्ममे विश्वकर्मणा ३५ दिक्पालत्वं चकारात्र शिवेन परिपालितः रावणो राक्षसैः सार्द्धमभिषिक्तः सहानुजैः ३६ राज्यं चकारासु राणां त्रिलोकीं बाधयन् खलः भगिनीं कालखंजायददौ विकटरूपिणीम् ।विद्युज्जिह्वाय नाम्नाऽसौ म हामायी निशाचरः ३७ ततो मयो विश्वकर्मा राक्षसानां दितेः सुतः सुतां मंदोदरीं नाम्ना ददौ लोकैकसुंद रीं रावणाय पुनः शक्तिममोघां प्रीतमानसः ३८ वैरोचनस्य दौहित्रीं वृत्रज्वालेति विश्रुताम् स्वयं दत्ता-सुदवहत् कुंभकर्णाय रावणः ३९ गंधर्वराजस्य सुतां शैलूषस्य महात्मनः बिभीषणाय भार्यार्थं धर्मज्ञां स मुदावहत् ४० सरमां नाम सुभगां सर्वलक्षणसंयुताम् ततो मंदोदरी पुत्रं मेघनादमजीजनत् ४१

३४ निर्ममे कारितवान् ३५ रावणोऽनुजैः सार्धं राक्षसैरभिषिक्तः लंकाराज्य इति शेषः ३६ असुराणां तदवताररूपरक्षसाम् यद्वा क्रूरकर्मत्वाद्रक्षःस्वस्याप्यसुरपदप्रयोगः एवमसुरेष्वपि राक्षसपदप्रयोग इति बोध्यम् कालखंजायन इंशजाय नाम्ना विद्युज्जिह्वाय भगिनीं शूर्पणखाम् ३७ राक्षसानां विश्वकर्मा दितेः सुतो मयः मंदोदरीं कन्यां रावणाय ददौ पुनः शक्तिं चामोघां स्वनिर्मितां ददौ ३८ स्वयं दत्तामिति तत्पित्रेति शेषः ३९ ४० ४१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मेघनादेतिनाम्नोऽन्वर्थत्वमाह जातमात्रइति ४२ ४३ ४४ देवादीन्समहोरगान् निजघ्नेदेवस्त्रियश्चेतिजघ्ने हृतवानित्यर्थः देवस्त्रि यइतिपाठांतरम् ४५ अक्रमंदेवादिषुअन्यायाचरणम् ४६ उत्तमपुष्पकंवाहनेषुत्तमंपुष्पकाख्यंवाहनमित्यर्थः ४७ स्वर्गलोकंमे- रूर्ध्वस्थितंशक्रलोकम् अनेनयमादिलोकाः तदधःस्थिताइतिध्वनितम् ४८ दैवतैःसहितेनेंद्रेणास्ययुद्धमभवदित्यर्थः ४९ ५०

जातमात्रस्तुयोनादंमेघवन्मुमुचेहह ततःसर्वैःब्रुवन्मेघनादोऽयमितिचासकृत् ४२ कुंभकर्णस्ततःप्रा हनिद्रामांबाधतेप्रभो ततश्चकारयामासगुहांदीर्घांसुविस्तराम् ४३ तत्रसुष्वापमूढात्माकुंभकर्णोवि- घूर्णितः निद्रितेकुंभकर्णेतुरावणोलोकरावणः ४४ ब्राह्मणान्ऋषिमुख्यांश्चदेवदानवकिंनरान् देवस्त्रियोमनुष्यांश्चनिजघ्नेसमहोरगान् ४५ धनदोऽपिततःश्रुत्वारावणस्याक्रमंप्रभुः अधर्मंमा- कुरुष्वेतिदूतवाक्यैर्न्यवारयत् ४६ ततःक्रुद्धोदशग्रीवोजगामधनदालयम् विनिर्जित्यधनाध्यक्षं जहारोत्तमपुष्पकम् ४७ ततोयमंचवरुणंनिर्जित्यसमरेऽसुरः स्वर्गलोकमगात्तूर्णंदेवराजजि- घांसया ४८ ततोऽभवन्महद्युद्धमिंद्रेणसहदैवतैः ततोरावणमभ्येत्यबबंधत्रिदशेश्वरः ४९ तच्छ्रु त्वासहसागत्यमेघनादःप्रतापवान् कृत्वाघोरंमहद्युद्धंजित्वात्रिदशपुंगवान् ५० इंद्रंगृहीत्वाबध्वा ऽसौमेघनादोमहाबलः मोचयित्वातुपितरंगृहीत्वेंद्रंययौपुरम् ५१ ब्रह्मातुमोचयामासदेवेंद्रंमेघ नादतः दत्वावरान्बहूंस्तस्मैब्रह्मास्वभवनंययौ ५२ रावणोविजयीलोकान्सर्वान्जित्वाक्रमेणतु कैलासंतोलयामासबाहुभिःपरिघोपमैः ५३ तत्रनंदीश्वरेणैवंशप्तोऽयंरावणेश्वरः वानरैर्मानुषैश्चैवना शंगच्छेतिकोपिना ५४ शप्तोऽप्यगणयन्वाक्यंययौहैहयपत्तनं तेनबद्धोदशग्रीवःपुलस्त्येनविमोचितः ५५

प्रथमतइंद्रग्रहणंततस्तस्यबंधनंततोबद्धस्यस्वपुरेआनयनम् ५१ इंद्रमोचनप्रतिदानत्वेनतदभीष्टानेकवरदानम् ५२ ५३ शापमाह वानरैरितिकोपिनाकोपवता कैलासचालनादयंकोपः वानरमुखंनंदीश्वरंदृष्ट्वारावणेनहसितमित्यतोवाशा पः ५४ अगणयन् किमस्यशापेनभवितेतितच्छापगणनामकुर्वन्हैहयपत्तनंसहस्रार्जुननगरम् ५५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बलंहैहेहयप्रतिरूपम् बलंहरिपुंगवंवालिनम् तद्धननोद्यमेनगतस्यविपरीतंततएवानिष्टलाभइत्याह तेनैवकक्षेणधृतइतिवि षममत्रालंकारः ५६ सरावणः ५७ ५८ ५९ अत्ररावणवधेकेंद्रबंधकत्वयारामरष्टइंद्रजितउत्कर्षउक्तः ६० एतत्तवानाश्चर्यमित्याह भवानिति आदिकृत्उत्पत्तिकर्ताजगतोभगवत्स्वरूपत्वमेवाह ६१ त्वन्नाभीति अग्निस्तेइति मुखादग्निरजायत

ततोऽपिबलमासाद्यजिघांसुर्हरिपुंगवम् धृतस्तेनैवकक्षेणवालिनादशकंधरः ५६ भ्रामयित्वातु चतुरः समुद्रान्रावणंहरिः विसर्जयामासततस्तेनसख्यंचकारसः ५७ रावणःपरमप्रीतएवंलोकान् महाबलः चकारस्ववशेरामबुभुजेस्वयमेवतान् ५८ एवंप्रभावोराजेंद्रदशग्रीवःसहेंद्रजित् त्वयाविनिहतःसंख्येरावणोलोकरावणः ५९ मेघनादश्चनिहतोलक्ष्मणेनमहात्मना कुंभकर्णश्चनिहतस्त्वया पर्वतसन्निभः ६० भवान्नारायणःसाक्षाज्जगतामादिकृद्विभुः त्वत्स्वरूपमिदंसर्वंजगत्स्थावरजंगमम् ६१ त्वन्नाभिकमलोत्पन्नोब्रह्मालोकपितामहः अग्निस्तेमुखतोजातोवाचासहस्रसूत्तम ६२ बाहुभ्यांलोकपालौयाश्चक्षुर्भ्यांचंद्रभास्करौ दिशश्चविदिशश्चैवकर्णाभ्यांतेसमुत्थिताः ६३ घ्राणात्प्राणःसमुत्पन्नश्चाश्विनौदेवसत्तमौ जंघाजानूरूजघनाद्भुवर्लोकादयोऽभवन् ६४ कुक्षिदेशात्समुत्पन्नाश्चत्वारःसागराहरेः स्तनाभ्यामिंद्रवरुणौवालखिल्याश्चरेतसः ६५ मेढ्राद्यमोगुदान्मृत्युर्मन्योरुद्रस्त्रिलोचनः अस्थिभ्यःपर्वताजाताःकेशेभ्योमेघसंहतिः ६६ ओषध्यस्तवरोमभ्योनखेभ्यश्चखरादयः त्वंविश्वरूपःपुरुषोमायाशक्तिसमन्वितः ६७ नानारूपइवाभासिगुणव्यतिकरेसति त्वामाश्रित्यैवविबुधाःपिबंत्यमृतमध्वरे ६८ त्वयासृष्टमिदंसर्वंविश्वंस्थावरजंगमम् त्वामाश्रित्यैवजीवंतिसर्वेस्थावरजंगमाः ६९

निश्रुतेर्वागग्निमप्येतीतिश्रुतेश्च ६२ बाहुभ्यामित्याद्यपिश्रुतिसिद्धमितिनहिदांस्पष्टमेव ६३ प्राणः प्राणवायुः जंघाजानूरुजघनादितिसमाहारद्वंद्वः ६४ वालखिल्याऋषिविशेषाः ६५ ६६ विश्वरूपः विराडित्यर्थः मायागुणानांसत्वादीनांसत्वाव्यतिकरेसति आधिक्यन्यूनताभ्यांपरस्परसंश्लेषेसतिनानारूपोब्रह्मविष्णुरुद्रादिरूपोभासि ६७ अग्निरूपंत्वामाश्रित्यैव अमृतंहविरध्वरेदेवाःपिबंति ६८ त्वमेवसृष्टिस्थितिकर्तेत्याह त्वयेति ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्यवहारे तत्काले ऽपि अखिलं वस्तु त्वद्युक्तमेवेत्याह सत्वेन भातत्वेन च सर्वव्यवहारः सत्ताभानेन सर्वत्र त्वदीये एवेति भावः तदेव दृष्टांतेनोप पादयति सर्पिर्यथा ऽखिलं पयो व्याप्य तिष्ठति तथा त्वमखिलं व्याप्य तिष्ठसीति सर्वत्र सदिति भासत इति च व्यवहारः तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः ७० तदेवाह त्वद्भासेति ईदृशस्त्वं न सर्ववेद्य इत्याह सर्वगमिति ७१ ज्ञानचक्षुषो ऽप्यात्मन्ये व त्वां पश्यंतीत्याह योगिन इति न तु स्वस्माद्भेदेनेत्यर्थः एतेन सर्वत्र चैतन्यभूतस्त्वमेवेति सूचितम् विचिन्वंति पश्यंति ७२ तथा दर्श

त्वद्युक्तमखिलं वस्तु व्यवहारे ऽपि राघव क्षीरमध्यगतं सर्पिर्यथा व्याप्याखिलं पयः ७० त्वद्भासा भासते ऽर्का दिर्न त्वं तेनावभाससे सर्वगं नित्यमेकं त्वां ज्ञानचक्षुर्विलोकयेत् ७१ नाज्ञानचक्षुस्त्वां पश्येदंधदृक् भा स्करं यथा योगिनस्त्वां विचिन्वंति स्वदेहे परमेश्वरम् ७२ अतन्निरसनमुखैर्वेदशीर्षैरहर्निशम् त्वत्पा दभक्तिलेशेन गृहीता यदि योगिनः ७३ विचिन्वंतो हि पश्यंति चिन्मात्रं त्वां न चान्यथा मयापलपितं- किंचित्सर्वज्ञस्य तवाग्रतः ७४ क्षंतुमर्हसि देवेश तवानुग्रहभागहम् ७४ दिग्देशकालपरिहीनमनन्य मेकं चिन्मात्रमक्षरमजं चलनादिहीनम् सर्वज्ञमीश्वरमनंतगुणं व्युदस्तमायं भजे रघुपतिं भजतामभि न्नम् ७५ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उ० उत्तरकांडे द्वितीयः सर्गः २ श्रीराम उवाच वालिसुग्री वयोर्जन्म श्रोतुमिच्छामि तत्वतः रवींद्रौ वानराकारौ जज्ञात इति नः श्रुतम् १ अगस्त्य उ० मेरोः स्वर्णमय स्याद्रेर्मध्यशृंगे मणिप्रभे तस्मिन्सभा ऽस्ते विस्तीर्णा ब्रह्मणः शतयोजना २

नेकारणमाह अतदिति अतद्दृश्यं जडं तन्निरसनमुखैर्नस्त्री न पुमानित्यादिरूपैर्वेदशीर्षैरुपनिषद्भागैः पश्यंति वस्तुतो निर्धर्मक- त्वात्केनापि रूपेण वक्तुमशक्यत्वया निषेधमुखेनैव श्रुतयो ब्रह्म प्रतिपादयंतीति भावः तदपि तेषां ज्ञानं त्वद्भक्तिं विनोपनिषन्मात्रेण नेत्या ह त्वत्पादेति अन्यथा नेति भावः ७३ विचिन्वंतः उपनिषत्सु विचारयंतः अन्यथा केनचिद्धर्मेण धर्मवंतं न पश्यंतीत्यर्थः ७४ भज- तां भक्तानामभिन्नं स्वाभिन्नत्वेन बुद्धिविषयम् ७५ इति श्रीमत्सकलराजविपदुद्धरणसमर्थेत्या० श्रीरामवर्म० उत्तरकांडे द्वितीयः स- र्गः २ वालीति रवींद्राविति आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः तयोरेव वानराकारत्वमुक्तम् १ सभा ऽऽस्त इति च्छेदः २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

योगंध्यानम् ३ किंचित्ध्यात्वातदत्यजत् भूमाविति शेषः भूमौपतितमात्रेणतेनसलिलेनदार्ढ्यंप्राप्तमिति शेषः तस्मात्कपिर्जातः ४ द्रुहिणोब्रह्मामेसमीपेवसेत्यन्वयः ५ ब्रह्मणेतिएवमुक्तइत्यन्वयः ऋक्षाधिपः सएवकपिः ६ उद्यतउद्यमवान् फलमूलार्थं तद्भाभार्थं मद्रौपर्यटन् वापीमपश्यत् ७ छायामयंस्वच्छायारूपम् मतिकपिंस्वविरोधिकपिम् ८ आत्मानंसुंदरींरामांतद्रूपंस्त्रीरूपमपश्य

तस्यांचतुर्मुखःसाक्षात्कदाचिद्योगमास्थितः नेत्राभ्यांपतितंदिव्यमानंदसलिलंबहु ३ तद्गृहीत्वाकरेब्रह्माध्यात्वाकिंचित्तदत्यजत् भूमौपतितमात्रेणतस्माज्जातोमहाकपिः ४ तमाहद्रुहिणोवत्सकिंचित्कालंवसात्रमे समीपेसर्वशोभाढ्येततःश्रेयोभविष्यति ५ इत्युक्तोन्यवसत्तत्रब्रह्मणावानरोत्तमः एवंबहुतिथेकालेगतेऋक्षाधिपःसुधीः ६ कदाचित्पर्यटन्नद्रौफलमूलार्थमुद्यतः अपश्यद्दिव्यसलिलांवापींमणिशिलान्विताम् ७ पानीयंपातुमागच्छत्तत्रच्छायामयंकपिम् दृष्ट्वाप्रतिकपिंमत्वानिपपातजलांतरे ८ तत्राहृत्वाहरिंशीघ्रंपुनरुत्प्लुत्यवानरः अपश्यत्सुंदरींरामामात्मानंविस्मयंगतः ९ ततःसुरेशोदेवेशंपूजयित्वाचतुर्मुखम् गच्छन्मध्यान्हसमयेदृष्ट्वानारींमनोरमाम् १० कंदर्पशरविद्धांगस्त्यक्तवान्वीर्यमुत्तमम् तामप्राप्यैवतद्बीजंवालदेशेऽपतद्भुवि ११ वालीसमभवत्तत्रशक्रतुल्यपराक्रमः तस्यदत्वासुरेशानःस्वर्णमालांदिवंगतः १२ भानुरप्यागतस्तत्रतदानींमेवभामिनीं दृष्ट्वाकामवशोभूत्वाग्रीवादेशेऽसृजन्महत् १३ बीजंतस्यास्ततःसद्योमहाकायोऽभवद्धरिः तस्यदत्वाहनूमंतंसहायार्थंगतोरविः १४ पुत्रद्वयंसमादायगत्वासानिद्रिताक्वचित् प्रभातेऽपश्यदात्मानंपूर्ववद्वानराकृतिम् १५ फलमूलादिभिःसार्धंपुत्राभ्यांसहितःकपिः नत्वाचतुर्मुखस्याग्रेऋक्षराजःस्थितःसुधीः १६ ततोऽब्रवीत्समाश्वास्यबहुशःकपिकुंजरम् तत्रैकंदेवतादूतमाहूयामरसन्निभम् १७

त॰ ९ सुरेशइंद्रश्चतुर्मुखंपूजयित्वापुरंगच्छन्मनोरमांतांनारींदृष्ट्वा १० तामप्राप्यैवतयासहमिलनंविनैववीर्यम् त्यक्तवान् ११ १२ १३ तस्याग्रीवादेशेमहद्बीजमसृजत् त्यक्तवान् १४ पूर्ववत्पूर्वरूपमित्यर्थः १५ १६ समाश्वास्यभाविनोदुर्वारत्वान्मम स्त्रीरूपताकथमित्यादिखेदोमास्त्वित्याश्वास्येत्यर्थः देवतादूतंदेवदूतमित्यर्थः १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१८ सौभाग्यवलितांतद्युक्ताम् १९ वशेभविष्यंतिअनुगाश्चभविष्यंति २० २१ २२ तत्तस्यकिष्किंधाराज्यादिदानम् २३ तदादितव्यू
मृतिहेनृप वानराणांसाकिष्किंधाआश्रयोऽभूत् त्वमेवेदानींब्रह्मणाऽर्थितः सन्सर्वेश्वरःसर्ववानरेश्वरः २४ लीलानृदेहिना लीला
गृहीतमनुष्यदेहेन अयंपराक्रमस्तवनाश्चर्यायेत्याह सर्वभूतेति यस्त्वामेवंवेत्तिसोऽपिस्वेच्छयासृष्टिसंहारसमर्थोभवतिचेत्या-

गच्छदूतमयादिष्टोगृहीत्वावानरोत्तमम् किष्किंधांदिव्यनगरींनिर्मितांविश्वकर्मणा १८ सर्वसौभा-
ग्यवलितांदेवैरपिदुरासदाम् तस्यांसिंहासनेवीरंराजानमभिषेचय १९ सप्तद्वीपगतायेयेवानराः
संतिदुर्जयाः सर्वेतेऋक्षराजस्यभविष्यंतिवशेऽनुगाः २० यदानारायणःसाक्षाद्रामोभूत्वासना
तनः भूभारासुरनाशायसंभविष्यतिभूतले २१ तदासर्वेसहायार्थेतस्यगच्छंतुवानराः इत्यु
क्तोब्रह्मणादूतोदेवानांसमहामतिः २२ यथाऽज्ञप्तस्तथाचक्रेब्रह्मणातंहरीश्वरम् देवदूतस्त-
तोगत्वाब्रह्मणेतन्निवेदयत् २३ तदादिवानराणांसाकिष्किंधाऽभून्नृपाश्रयः सर्वेश्वरस्त्वमेवासी
रिदानींब्रह्मणार्थितः २४ भूमेर्भारोहृतःकृत्स्नस्त्वयालीलानृदेहिना सर्वभूतांतरस्थस्यनित्यमु
क्तचिदात्मनः २५ अखंडानंदरूपस्यकियानेषपराक्रमः तथाऽपिवर्ण्यतेसद्भिर्लीलामानुषरूपि
णः २६ यशस्तेसर्वलोकानांपापहत्यैसुखायच यइदंकीर्तयेन्मर्त्योवालिसुग्रीवयोर्महत् २७
जन्मत्वदाश्रयत्वात्ससुच्यतेसर्वपातकैः अथान्यांसंप्रवक्ष्यामिकथांरामत्वदाश्रयाम् २८ सीताहृ
तायदर्थंसारावणेनदुरात्मना पुराकृतस्वर्गेरामप्रजापतिसुतंविभुम् २९ सनत्कुमारमेकांतेसमासी
नंदशाननः विनयावनतोभूत्वाह्यभिवाद्येदमब्रवीत् ३०

क्षान्तवकिंवाच्यमितिभावः २५ नन्वीदृशस्यानाश्चर्य
स्यकिंवर्णनेनतत्राह तथाऽपीति सर्वलोकपापनाशायात्मनस्तेषांसुखायचानाश्चर्यमपिआश्चर्यवत्कृत्वावर्ण्यतेइत्यर्थः २६ २७
तज्जन्मनस्त्वदाश्रयत्वात्त्वदुपकारार्थत्वात् यतस्तयोर्जन्मकथयेत्सपातकैर्मुच्यते २८ यदर्थंसीताहृतातांत्वदाश्रयांत्वद्वि
षयांकथांवक्ष्यामि प्रजापतेःसुतंमानसंसुतम् २९ ३०

७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अस्मिन्लोकेप्रवरश्रेष्ठः विवक्षितंश्रैष्ठ्यमेवाह देवानामित्यादि बलवत्तरत्वमेवप्रकटयति देवाश्चेति ३१ ३२ तस्यरावणस्यहृत्स्थंनाशाचेम
रणंभवत्वितीच्छारूपम् ३३ यः सुरासुरैर्नुतः सहरिर्नारायणादिपदवाच्यइत्यर्थः ३४ अथतल्लक्षणमाह यन्नाभीति अनेनब्रह्मसहितज
गत्स्रष्टृत्वरूपंतल्लक्षणमुक्तम् ३५ अनुजपंतिध्यायंति ३६ ३७ कांवेतिवाशब्दोवाक्यालंकारे ३८ ३९ हरेर्गतिंमुक्तिम् साचक्रमेण-

कोन्वस्मिन्प्रवरोलोकेदेवानांबलवत्तरः देवाश्चयंसमाश्रित्ययुद्धेशत्रुंजयंतिहि ३१ कंयजंतिद्विजानित्यंकं
ध्यायंतिचयोगिनः एतन्मेशंसभगवन्प्रश्नंप्रश्नविदांवर ३२ ज्ञात्वातस्यहृदिस्थंयत्तत्तदशेषेणयोगदृ-
क् दशाननमुवाचेदंशृणुवक्ष्यामिपुत्रक ३३ भर्तायोजगतांनित्यंयस्यजन्मादिकंनहि सुरासुरैर्नुतो
नित्यंहरिर्नारायणोऽव्ययः ३४ यन्नाभिपंकजाज्जातोब्रह्माविश्वसृजांपतिः सृष्टंयेनैवसकलंजग-
त्स्थावरजंगमम् ३५ तंसमाश्रित्यविबुधाजयंतिसमरेरिपून् योगिनोध्यानयोगेनतमेवानुजपंति
हि ३६ महर्षेर्वचनंश्रुत्वाप्रत्युवाचदशाननः दैत्यदानवरक्षांसिविष्णुनानिहितानिच ३७ कांवाग
तिंप्रपद्यंतेप्रेत्यतेमुनिपुंगव तमुवाचमुनिश्रेष्ठोरावणंराक्षसाधिपम् ३८ दैवतैर्निहतानित्यंगत्वास्व
र्गमनुत्तमम् भोगक्षयेपुनस्तस्माद्भ्रष्टाभूमौभवंतिते ३९ पूर्वार्जितैः पुण्यपापैर्म्रियंतेचोद्भवंतिच
विष्णुनायेहतास्तेतुप्राप्नुवंतिहरेर्गतिम् ४० श्रुत्वामुनिमुखात्सर्वंरावणोहृष्टमानसः योत्स्येहंहरि
णासार्द्धमितिचिंतापरोऽभवत् ४१ मनःस्थितंपरिज्ञात्वारावणस्यमहामुनिः उवाचवत्सतेऽभीष्टं
भविष्यतिनसंशयः ४२ किंचित्कालंप्रतीक्षस्वसुखीभवदशानन एवमुक्त्वामहाबाहोमुनिःपुनरु-
वाचतम् ४३ तस्यस्वरूपंवक्ष्यामित्यरूपस्यापिमायिनः स्थावरेषुचसर्वेषुनदेषुचनदीषुच ४४

हिरण्यगर्भेणसहेतिबोध्यम् ४० एवंमुक्तोऽपिरावणोभगवन्मायावशात्तमोगुणप्रधानत्वाच्च भगवद्द्वेषेणैवमुक्तिंप्रार्थयते यो-
त्स्येऽहमिति कथंयोत्स्यइत्यर्थः ४१ ४२ सुखीभवेत्यस्यततइत्यादिः ततोमरणलाभेनसुखित्वम् ४३ स्थावरेषुनदेषुनदीषु
चव्याप्तइतिशेषः ४४ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इदमुपलक्षणंतदाह ओंकारइति प्रणवरूपत्वेनसर्ववाङ्मयव्याप्तिरुक्ता ओंकारोवैसर्वावागितिश्रुतेः तदेवाह सत्यंवाक्यंसावित्रीगा यत्रीच सइत्यनेनार्थोऽपिसर्वस्तद्रूपएवेत्याह पृथिवीचेति इदमुपलक्षणंतदाह समस्तेति ४५ ४६ शेषादयोदानवांताः सर्वेतद्रूपाए वेतिविराड्रूपमुक्तम् ४७ सूर्यादौप्रकाशोऽग्नेर्ज्वलनंरक्षासंहारौचतदधीनाएवेत्याह विद्योततीतितत्सर्वमयत्नेनैवेत्याह क्रीडांक- रोतीति क्रीडामिवकरोतीत्यर्थः नतुकश्चिच्छ्रमस्तस्येतिभावः ४८ उक्तमेवार्थंसामान्येनोपसंहरति तेनेति अथैतद्ध्यानाशक्तंप्र-

ओंकारश्चैवसत्यंचसावित्रीपृथिवीचसः समस्तजगदाधारः शेषरूपधरोहिसः ४५ सर्वेदेवाःसमु-
द्राश्चकालःसूर्यश्चचंद्रमाः सूर्यादयोदिवारात्रीयमश्चैवतथाऽनिलः ४६ अग्निरिंद्रस्तयामृत्युःप
र्जन्योवसवस्तथा ब्रह्मारुद्रादयश्चैवयेचान्येदेवदानवाः ४७ विद्योततिज्वलत्येषपातिचात्तीतिवि
श्वकृत क्रीडांकरोत्यव्ययात्मासोयंविष्णुःसनातनः ४८ तेनसर्वमिदंव्याप्तंत्रैलोक्यंसचराचरम्
नीलोत्पलदलश्यामोविद्युद्वर्णांबरावृतः ४९ शुद्धजांबूनदप्रख्यांश्रियंवामांकसंस्थिताम् स-
दाऽनपायिनींदेवींपश्यन्नालिंग्यतिष्ठति ५० द्रष्टुंनशक्यतेकैश्चिद्देवदानवपन्नगैः यस्यप्रसादंकु
रुतेसचैनंद्रष्टुमर्हति ५१ नचयज्ञतपोभिर्वादानाध्ययनादिभिः शक्यतेभगवान्द्रष्टुमुपायैरितरैरपि ५२
तद्भक्तैस्तद्गतप्राणैस्तच्चित्तैर्धूतकल्मषैः शक्यतेभगवान्विष्णुर्वेदांतामलदृष्टिभिः ५३ अथवाद्रष्टुमिच्छां
तेशरणंत्वंपरमेश्वरम् त्रेतायुगेसदेवेशोभवितानृपविग्रहः ५४ हितार्थंदेवमर्त्यानामिक्ष्वाकूणांकुलेहरिः
रामोदाशरथिर्भूत्वामहासत्वपराक्रमः ५५ तिअन्यत्ध्येयंरूपमाह नीलोत्पलेति विद्युद्वर्णांबरंपीतांबरंजांबूनदप्रख्यांत-

त्सदृशकांतिम् देवींपश्यन् स्वदर्शनेनसृष्टिव्यापारेप्रवर्तयन् आलिंग्यतिष्ठतीतिअनेनतस्याः स्वतोनात्यंतंभेदइतिदर्शितम् शक्तिशक्ति मतोस्तादात्म्यस्यैवशास्त्रसिद्धांतत्वात् ४९ ५० तादृशोऽपितत्प्रसादंविनाद्रष्टुमशक्यइत्याह द्रष्टुमिति ५१ तद्दर्शनेतद्भक्तिरेवासा धारणउपायइत्याह नचेति ५२ तद्भक्तैरितिचशक्यतेद्रष्टुमितिशेषः ५३ अथवाद्रष्टुमिच्छाएतैरुपायैर्विनापीतिशेषः नृपविग्रहः गृहीतराजशरीरः ५४ हितार्थमित्यस्यत्वद्धार्यमितिहृत्स्थः शेषः महासत्वपराक्रमः महांतौबलपराक्रमौयस्यसः ५५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जगन्मातृत्वंजगत्कारणत्वपालकत्वाभ्याम् ५६ असुराध्यक्षइतिच्छेदः तमोगुणप्रधानत्वाद्विरोधेप्सुः ५७ एतदर्थंत्वद्विरोधेनत्व-त्तोमृत्युकलाभार्थं ५८ त्वयाःत्वेति त्वत्कर्तृकात्मवधेच्छयेत्यर्थः ५९ ६० इतिश्रीमत्स॰ अध्यात्मरामायणसेतौउत्तरकांडेतृतीयः

पितुर्नियोगात्सभ्रात्राभार्ययादंडकेवने विचरिष्यतिधर्मात्माजगन्मातास्वमायया ५६ एवंतेसर्वमा-ख्यातंमयारावणविस्तरात् भजस्वभक्तिभावेनतदारामंश्रियायुतम् ५७ एवंश्रुत्वासुराध्यक्षोध्यात्वा किंचिद्विचार्यच त्वयासहविरोधेप्सुर्युद्धेरावणोमहान् ५८ युद्धार्थीसर्वतोलोकान्पर्यटन्नसमव-स्थितः एतदर्थंमहाराजरावणोऽतीवबुद्धिमान् ५९ हृतवान्जानकींदेवींत्वयाऽत्मवधकांक्षया ५९ इमांकथांयःशृणुयात्पठेद्वासंश्रावयेद्वाश्रवणार्थिनांसदा आयुष्यमारोग्यमनंतसौख्यंप्राप्नोतिलाभं धनमक्षयंच ६० इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेतृतीयःसर्गः ३

एकदाब्रह्मणोलोकादायांतंनारदंमुनिम् पर्यटन्रावणोलोकान्दृष्ट्वानत्वाऽब्रवीद्वचः १ भगवन्ब्रू-हिमेयोद्धुंकुत्रसंतिमहाबलाः योद्धुमिच्छामिबलिभिस्त्वंज्ञाताऽसिजगत्त्रयम् २ मुनिर्ध्यात्वाऽह सुचिरंश्वेतद्वीपनिवासिनः महाबलामहाकायास्तत्रयाहिमहामते ३ विष्णुपूजारतायेवैविष्णुनानि-हताश्चये तएवतत्रसंजाताअजेयाश्चसुरासुरैः ४ श्रुत्वातद्रावणोवेगान्मंत्रिभिःपुष्पकेणतान् यो-द्धुकामःसमागत्यश्वेतद्वीपसमीपतः ५ तत्प्रभाहततेजस्कंपुष्पकंनाचलत्ततः त्यक्त्वाविमानंप्रययौ मंत्रिणश्चदशाननः ६ प्रविशन्नेवतद्द्वीपंधृतोहस्तेनयोषिता पृष्टश्चत्वंकुतःकोऽसिप्रेषितःकेनवा-वद ७ इत्युक्तोलीलयास्त्रीभिर्हसंतीभिःपुनःपुनः कृच्छ्राद्धस्ताद्विनिर्मुक्तस्तासांस्त्रीणांदशाननः ८

सर्गः ३ नारदोऽपिसर्वतोबलवंतंत्वांत्वत्सामीप्यंप्रापयानेवचाहेत्याह एकदेति १ ज्ञाताऽसीतित्वम् २ ३ ४ मंत्रिभिःसहपुष्पकेणश्वेतद्वीपसमीपतः समागत्यस्थितः ५ तद्द्वीपप्रभयाहततेजस्कम् प्रतिरुद्धगतिकम् मंत्रिणश्चप्रय-युः पद्भ्यामितिशेषः ६ योषितादासीरूपयाकयाचित् ७ ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विष्णुनाहतः सर्वथावैकुंठेयामि यास्यामीतिनिश्चितः निश्चयवान्सन् ९।१० स्वकंवधंस्वीयंवधमित्यर्थः ११ एवंकथामुक्त्वास्वा श्रमंजिगमिषूरामंभगवंतंस्तौति रामेति सकलज्ञानवत्वेहेतुः विज्ञानदृक् विज्ञानंस्वस्वरूपमेवदृक्ज्ञानकारणंयस्य ज्ञानेइतर- करणानपेक्षइतियावत् अतएवभूतं अतीतंभव्यंभाविइदंवर्तमानं एवंत्रिषुकालेषुयाकलनातत्तत्कालवैशिष्ट्यंतस्यसाक्षा द्रष्टा विकल्पोज्झितः त्यक्तसंशयइत्यर्थः भक्तानामनुवर्तनायस्वचरितकीर्तनादिनातेषांपापक्षयायसकलक्रियासंहतिंकुर्वन्ननुजा-

आश्चर्यमतुलंलब्ध्वाचिंतयामासदुर्मतिः विष्णुनानिहतोयामिवैकुंठमितिनिश्चितः ९ मयिविष्णुर्य थाकुप्येत्तथाकार्यंकरोम्यहम् इतिनिश्चित्यवैदेहींजहारविपिनेऽसुरः १० जानन्नेवपरात्मानंसजहा- रावनीसुताम् मातृवत्पालयामासत्वत्तःकांक्षन्वधंस्वकम् ११ रामत्वंपरमेश्वरोऽसिसकलंजाना- सिविज्ञानदृक्भूतंभव्यमिदंत्रिकालकलनासाक्षीविकल्पोज्झितः भक्तानामनुवर्तनायसकलांकुर्व- न्क्रियासंहतिंत्वाश्शरणवन्मनुजाकृतिर्मुनिवचोभासीशलोकार्चितः १२ स्तुत्वैवंराघवंतेनपूजितःकुं भसंभवः स्वाश्रमंमुनिभिःसार्द्धंप्रययौहृष्टमानसः १३ रामस्तुसीतयासार्धंभ्रातृभिःसहमंत्रि भिः संसारीवरमानाथोरममाणोऽवसद्गृहे १४ अनासक्तोऽपिविषयान्बुभुजेप्रिययासह हनूम त्प्रमुखैःसद्भिर्वानरैःपरिवेष्टितः १५ पुष्पकंचागमद्रामपेकदापूर्ववत्प्रभुम् प्राहदेवकुबेरेणप्रेषि तंत्वामहंततः १६ जितंत्वंरावणेनादौपश्चाद्रामेणनिर्जितम् अतस्त्वंराघवंनित्यंवहयावद्गसेद्भुवि १७ यदागच्छेद्रघुश्रेष्ठोवैकुंठंयाहिमांतदा तच्छ्रुत्वाराघवःप्राहपुष्पकंसूर्यसन्निभम् १८

कृतिः नतुवस्तुतोमनुष्यइत्यर्थः ईशलोकैरिंद्रादिभिरर्चितस्त्वंमुनीनामस्माकंवचआश्शरणवन् भासिशोभसे १२ रामेणपूजि तोऽगस्त्यएवंराघवंस्तुत्वास्वाश्रमंययौ १३ संसारीव नतुवस्तुतस्तथा १४ अनासक्तोऽप्यासक्तवद्विषयान्बुभुजे सद्भिः साधुभिः १५ ततोभवदाज्ञयाकुबेरसमीपगमनानंतरंकुबेरेणत्वांप्रतिप्रेषितमितिप्राह १६ अथकुबेरवचआह जितमिति १७ यावद्गच्छेदितिपाठेऽपियदागच्छेदित्येवार्थः मांयाहि मांप्रत्यागच्छेत्यर्थः १८ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तदागच्छेतिच्छेदः आगमनोत्तरमात्मानमंतर्धापयितेष्व यथासर्वलोकोमांदेवत्वेननजानीयादित्यर्थमेवमुक्तिः १९ २० शासतिशि
क्षयतिसतिपालयतीतियावत् २१ २२ ततःकदाचित्पृथिव्यांसम्यग्रक्षणंवर्ततेनैवेतिद्रष्टुंपुष्पकंस्मृत्वातत्रारुह्यपृथिव्यांसंचा
रंकुर्वन्ननेकान्यमानुषाणिकार्याणिचकारेत्याह समारुह्येति २३ तेषांमध्येकियत्कर्माह ब्राह्मणस्येति अकालतः अकाले सा

यदास्मरामिभद्रंतेतदागच्छममांतिकम् तिष्ठांतर्धायसर्वत्रगच्छेदानींममाज्ञया १९ इत्युक्त्वाराम
चंद्रोऽपिपौरकार्याणिसर्वशः भ्रातृभिर्मंत्रिभिःसार्धंयथान्यायंचकारसः २० राघवेशासतिभुवं
लोकनाथेरमापतौ वसुधासस्यसंपन्नाफलवंतश्चभूरुहाः २१ जनाधर्मपराःसर्वेपतिभक्तिपराः
स्त्रियः नापश्यत्पुत्रमरणंकश्चिद्राजनिराघवे २२ समारुह्यविमानाग्र्यंराघवःसीतयासह वान
रैर्भ्रातृभिःसार्द्धंसंचचारावनिंप्रभुः २३ अमानुषाणिकार्याणिचकारबहुशोऽप्रभुः ब्राह्मणस्यसु
तंदृष्ट्वाबालंमृतमकालतः २४ शोचंतंब्राह्मणंचापिज्ञात्वारामोमहामतिः तपस्यंतंवनेशूद्रंहत्वाब्रा
ह्मणबालकम् २५ जीवयामासशूद्रस्यददौस्वर्गमनुत्तमम् लोकानामुपदेशार्थंपरमात्मारघूत्तमः
२६ कोटिशःस्थापयामासशिवलिंगानिसर्वशः सीतांचरमयामाससर्वभोगैरमानुषैः २७ शशा
सरामोधर्मेणराज्यंपरमधर्मवित् कथांसंस्थापयामाससर्वलोकमलापहाम् २८ दशवर्षसहस्रा
णिमायामानुषविग्रहः चकारराज्यंविधिवल्लोकवंद्यपदांबुजः २९ एकपत्नीव्रतोरामोराजर्षिःसर्व
दाशुचिः गृहमेधीयमखिलमाचरन्शिक्षयञ्जनान् ३० सीताप्रेम्णाऽनुवृत्त्याचप्रश्रयेणदमेन
च भर्तुर्मनोहरासाध्वीभावज्ञासाह्रियाभिया ३१

र्वविभक्तिकस्तसिः २४ २५ लोकानामुपदेशार्थं यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनइतिन्यायेन २६ २७ कथांस्वचरित्र
विषयां २८ २९ शिक्षयन्जनानितिभगवतोधर्माचरणंलोकशिक्षार्थमेवेतिभावः ३० प्रेमप्ररूढावस्थाप्रीतिः अनुवृत्तिरा
नुकूल्यम् प्रश्रयस्तन्मतानुष्ठानंदमइंद्रियनिग्रहः भावज्ञाअभिप्रायज्ञामनोहराआसीदितिशेषः ३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आक्रीडविपिनंपुष्पवाटिका ३२ ३३ रामस्यपदांबुजेकराभ्यांलालयंतीराममाह ३४ चिदानंदज्ञानसुखरूपआदिमध्यांतहीन आद्यंतयोर-
भावादेवमध्यस्याप्यभावः अशेषस्यजगतःकारण ३५ हेदेवदेवाः इंद्राद्याः तेतववैकुंठागमनंप्रतिबहुशोमांप्रार्थयमानावचोऽब्रुवन् -
३६ निर्विषयचित्तः सविषयत्वसंपादकत्वेनचिच्छक्तिरूपयामाययाविसृज्यत्यक्त्वास्वकंसनातनंधामवैकुंठंचहित्वा ३७ अतःप्रथमंत्व

एकदाक्रीडविपिनेसर्वभोगसमन्विते एकांतेदिव्यभवनेसुखासीनंरघूत्तमम् ३२ नीलमाणिक्यसंका
शंदिव्याभरणभूषितम् प्रसन्नवदनंशांतंविद्युत्पुंजनिभांबरम् ३३ सीताकमलपत्राक्षीसर्वाभरण
भूषिता राममाहकराभ्यांसालालयंतीपदांबुजे ३४ देवदेवजगन्नाथपरमात्मन्सनातन चिदानंदा
दिमध्यांतरहिताशेषकारण ३५ देवदेवाःसमासाद्यमामेकांतेऽब्रुवन्वचः बहुशोऽर्थयमानास्तेवैकुंठा
गमनंप्रति ३६ त्वयासमेतश्चिच्छक्त्यारामस्तिष्ठतिभूतले विसृज्यास्मान्स्वकंधामवैकुंठंचसनातन
म् ३७ आस्तेत्वयाजगद्धात्रिरामःकमललोचनः अग्रतोयाहिवैकुंठंत्वंतथाचेद्रघूत्तमः ३८ आग
मिष्यतिवैकुंठंसनाथान्नःकरिष्यति इतिविज्ञापिताऽहंतैर्मयाविज्ञापितोभवान् ३९ यद्युक्तंतत्कुरु-
ष्वाद्यनाहमाज्ञापयेप्रभो सीतायास्तद्वचःश्रुत्वारामोध्यात्वाब्रवीत्क्षणम् ४० देविजानामिसकलंत
त्रोपायंवदामिते कल्पयित्वामिषंदेविलोकवादंत्वदाश्रयम् ४१ त्यजामित्वांवनेलोकवादाद्भीतइवाप
रः भविष्यतःकुमारौद्वौवाल्मीकेराश्रमांतिके ४२ इदानींदृश्यतेगर्भःपुनरागत्यमेंऽतिकम् लोका
नांप्रत्ययार्थंत्वंकृत्वाशपथमादरात् ४३ भूमेर्विवरमात्रेणवैकुंठंयास्यसिद्रुतम् पश्चादहंगमिष्या
मिएषएवसुनिश्चयः ४४ इत्युक्त्वातांविसृज्याथरामोज्ञानैकलक्षणः मंत्रिभिर्मंत्रतत्त्वज्ञैर्बलसु
रव्यैश्चसंवृतः ४५

मागच्छततः सआगमिष्यत्येवशक्त्याविनाशक्तिमतःस्थातुमशक्यत्वात् ३८ ३९ ४० लोकवा
दरूपंमिषंकल्पयित्वाततोभीतः अपरइवपृथग्जनइवत्वांत्यजामि सर्वस्यापिस्वकल्पनारूपत्वादिममपिजनमनसिकल्पयिष्या
मीत्याशयः ४१ ४२ प्रत्ययार्थंसीतानेदृशीतिविश्वासार्थं ४३ ४४ ४५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हास्यविषये प्रौढाश्चनेकथाः सुहृज्ञाः ४६ इह एतज्जन्मविषये ४७ सीतामित्यादेः प्रतीतिविशेषः तत्तद्दूषयंकिंशुभाशुभंवदंतीत्यर्थः शापितोसि स्वशपथपूर्वंपृच्छामीत्यर्थः ४८ ४९ वेश्मप्रत्यपादयत् गृहंप्रवेशितवान् ५० यादुष्टेनरावणेनहृताबलान्नीतासाऽपि गृहंप्रवेशितेति अकृत्यमेतदितिविशेषः ५१ किंचैवंसति अस्मदादीनामपियोषितांदुष्कर्ममर्षणंसहनयोग्यंभवेत् भविष्यतीत्यर्थः तदे

तत्रोपविष्टंश्रीरामंसुहृदः पर्युपासत हास्यप्रौढकथाःसुज्ञाहासयंतः स्थिताहरिम् ४६ कथाप्रसंगात्पप्रच्छरामोविजयनामकम् पौराजानपदामेकिंवदंतीहशुभाशुभम् ४७ सीतांवामातरंवामेभ्रातॄन्वाकैकयीमथ नभेतव्यंत्वयाब्रूहिशापितोऽसिममोपरि ४८ इत्युक्तः प्राहविजयोदेवसर्वेवदंतिते कृतंसुदुष्करंसर्वंरामेणाविदितात्मना ४९ किंतुहत्वादशग्रीवंसीतामाहृत्यराघवः अमर्षंपृष्ठतःकृत्वास्ववेश्मप्रत्यपादयत् ५० कीदृशंहृदयेतस्यसीतासंभोगजंसुखम् याहृताविजनेरण्येरावणेनदुरात्मना ५१ अस्माकमपिदुष्कर्मयोषितांमर्षितंभवेत् यादृग्भवतिवैराजातादृश्योनियतंप्रजाः ५२ श्रुत्वा तद्वचनंरामः स्वजनान्पर्यपृच्छत तेऽपिनत्वाऽब्रुवन्राममेवमेतन्नसंशयः ५३ ततोविसृज्यसचिवान्विजयंसुहृदस्तथा आहूयलक्ष्मणंरामोवचनंचेदमब्रवीत् ५४ लोकापवादस्तुमहान्सीतामाश्रित्य मेऽभवत् सीतांप्रातः समानीयवाल्मीकेराश्रमांतिके ५५ त्यक्त्वाशीघ्रंरथेनत्वंपुनरायाहिलक्ष्मण वक्ष्यसेयदिवाकिंचित्तदामांहतवानसि ५६ इत्युक्तोलक्ष्मणोभीत्याप्रातरुत्थायजानकीम् सुमंत्रेण रथेकृत्वाजगामसहसावनम् ५७ वाल्मीकेराश्रमस्यांतेत्यक्त्वासीतामुवाचसः लोकापवादभीत्या त्वांत्यक्तवान्राघवोवने ५८ दोषोनकश्चिन्मेमातर्गच्छाश्रमपदंमुनेः इत्युक्त्वालक्ष्मणः शीघ्रंगतवान् रामसन्निधिम् ५९

वस्यपश्यति यादृगिति नियतंनियमेनप्रजास्तादृश्योभवंति राजव्यवहारानुरूपव्यवहाराभवंतीत्यर्थः ५२ ५३ ५४ लोकापवादः कलंकः समानीय अंतःपुरान्निःकाश्य ५५ रथेनपुनरायाहित्यनेनत्यक्त्वासीतायाअपिरथेननयनंसूचितम् नतु साक्षात्तथोक्तम् तस्यांक्रोधातिशयंद्योतयितुमेवमांहतवानसिअत्रार्थैविपरीतोक्तौमहद्धमयुक्तमायश्चित्तमित्यर्थः ५६ ५७ ५८ ५९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अतिमुग्धवत् अत्यज्ञवत् शिष्यैः शिष्यमुखैः ६० मुनियोषितामार्पयत् एषासर्वथारक्षणीयेतितासांहस्तेदत्तवान् ६१ परात्मनो-
विष्णोः ६२ मुनिसेवितांघ्रिः मुनिभिः सेवितावंघ्रीयस्य मुनीनांसेवितावंघ्रीयेनेतिवा ६३ इतिश्रीमत्सक॰ अध्यात्म॰ सेतौउत्तर
कांडेचतुर्थः सर्गः ४ अथभगवान्शिवोरामलक्ष्मणसंवादमुखेनपरतत्वमुपदेष्टुमाह ततइति जगतांयानिमंगला-
निआनंदास्तेषामुपजीव्यभूतंमंगलंब्रह्मानंदः सएवात्मास्वरूपंतेन तस्यैवानंदस्यान्यानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः मंगलानांमंगल
मितिस्मृतेश्च किंचजगतांमंगलंकल्याणंयस्मात्तादृशकल्याणरूप आत्मामूर्तिस्तयाउत्तमांश्रोत्रादीनांमोक्षदत्वेनात्कृत्तमांरामाय-

सीताऽपिदुःखसंतप्ताविललापातिमुग्धवत् शिष्यैःश्रुत्वाचवाल्मीकिःसीतांज्ञात्वासदिव्यदृक् ६०
अर्घ्यादिभिःपूजयित्वासमाश्वास्यचजानकीं ज्ञात्वाभविष्यंसकलमार्पयन्मुनियोषिताम् ६१ ता
स्तांसंपूजयंतिस्मसीतांभक्त्यादिनेदिने ज्ञात्वापरात्मनोलक्ष्मींमुनिवाक्येनयोषितः सेवांचक्रुःस
दातस्याविनयादिभिरादरात् ६२ रामोऽपिसीतारहितःपरात्माविज्ञानदृक्केवलआदिदेवः संत्यज्य-
भोगानखिलान्विरक्तोमुनिव्रतोऽभून्मुनिसेवितांघ्रिः ६३ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउ॰उत्तरकां
डेचतुर्थःसर्गः ४ श्रीमहादेवउवाच ततोजगन्मंगलमंगलात्मनाविधायरामायणकीर्तिमु
त्तमाम् चचारपूर्वाचरितंरघूत्तमोराजर्षिवर्यैरभिसेवितंयथा १ सौमित्रिणापृष्टउदारबुद्धिनारा
मःकथाःप्राहपुरातनीःशुभाः राज्ञःप्रमत्तस्यनृगस्यशापतोद्विजस्यतिर्यक्त्वमथाहराघवः २

णकीर्तिंवाल्मीक्यादिकृतनानाविधरामायणप्रवर्त्तिकांरावणवधादिजांकीर्तिं विधायस्थितोरघूत्तमः ततःसीतापरित्यागानंतरंपू
र्वैःस्ववंशजैराचरितंप्रजापालनसत्कथाश्रवणादिकंकेवलंतत्पूर्वजैरेवाचरितमितिन किंत्वन्यैरपिराजर्षिश्रेष्ठैर्यथाऽभिसेवितंतथा
चकार कृतवान् १ उदारागुरुदेवविश्वासलक्षणमहागुणवती यद्वा उदारादानशीलाबुद्धिर्यस्य तेनपुरातनीःप्राचीनराजसं
बंधिनीः शुभाः धर्माधर्मनिर्णेत्र्यः प्रमत्तस्यस्वगोमंडलभिश्रितब्राह्मणगोदानात्प्रमत्तस्यनृगस्यराज्ञोद्विजस्यशापात्तिर्यक्त्वमाह
तेनाज्ञानकृतब्रह्मस्वापहारेणपरमधार्मिकस्यापीदृश्यवस्थेति सर्वथाब्रह्मस्वादिमुखताधर्मइतिसूचितम् २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एकांतेविजनेउपस्थितंप्राप्तम् विनयान्वितःसन्भक्त्यागुरुरयमितिबुद्ध्याप्रणम्य अनेनगुरूपसदनप्रकारउक्तः आसादितं-
शुद्धंभावनंभावनांतःकरणंयेनसः शुद्धांतःकरणइतियावत् भगवदुक्तसत्कथाश्रवणेनशुद्धांतःकरणइत्यर्थः ३ हेमहामते म
हतीसर्वविषयामतिर्यस्यतस्यसंबोधनं॥त्वंशुद्धबोधोऽसि अनवच्छिन्नचैतन्यरूपोऽसि॥सर्वदेहिनामात्माऽसि जीवानांतत्प्रतिबिंब
त्वात्॥अधीशोऽसि अंतर्यामित्वान्नियंतासि॥वास्तवभेदाभावाच्चसर्वात्मत्वम्॥औपाधिकभेदाच्चनियंतृनियम्यभावोबोध्यः॥निरा-
कृतिः अस्मदादिवत्स्वार्जितकर्माधीनशरीराकृतिरहितः नन्वेवंसर्वैः कथमेवंनज्ञायतेऽतआह ज्ञानदृशांस्वयमेवंप्रतीयसे ज्ञायते
ऽनेनेतिज्ञानंवेदांतवाक्यजातंतदेव दृक्दर्शनसाधनंयेषांतेषामितिसंबंधसामान्येषष्ठीतैरित्यर्थः तादृशदृक्लाभश्चत्वद्भक्त्यधी

सौमित्रिः उवाच –

कदाचिदेकांतउपस्थितंप्रभुंरामंरमालालितपादपंकजम्॥ सौमित्रिरासादितशुद्धभावनः प्रणम्यभ-
क्त्याविनयान्वितोऽब्रवीत्॥३॥त्वंशुद्धबोधोऽसिहिसर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽसिनिराकृतिःस्वयम्॥
प्रतीयसेज्ञानदृशांमहामतेपादाब्जभृंगाहितसंगसंगिनाम्॥४॥अहंप्रपन्नोऽस्मिपदांबुजंप्रभोभ-
वापवर्गंतवयोगिभावितम्॥यथांऽजसाज्ञानमपारवारिधिंसुखंतरिष्यामितथाऽनुशाधिमाम्॥५॥

नइत्याह पादेति त्वच्चरणकमलयोर्भृंगवदाहितः कृतः संगोयेनतादृशांतःकरणसंगवतां॥त्वच्चरणकमलसक्तचित्तानामित्यर्थः करण
वतामित्यर्थः ४ अथप्रार्थयते॥ अहमिति॥ भवस्यसंसारस्यापवर्गोनिवृत्तिर्यस्मात्॥तादृशंतवपदांऽबुजंप्रपन्नोऽस्मि
शरणंप्राप्तोऽस्मि॥ योगिभावितंयोगिभिः संसारमुक्तयेभावितम्॥ अनेनतस्यभवापवर्गत्वेसदाचारः प्रमाणमुक्तम्॥ प्रार्थ
नीयमाह॥ आपारवारिधिंरूपंयदज्ञानंसंसारमूलकारणं॥यथासुखमक्लेशेनतरिष्यामि॥तथामामनुशाधि शिक्षय॥ अपार
वारिधिमित्यनेनसपारप्रसिद्धसमुद्रव्यतिरेकउक्तः॥ अशक्यतरणताऽनेनध्वनिता॥५ श्रीसीतारामचंद्राभ्यांनमः ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथोत्तरमवतारयति॥ श्रुत्वेति॥ रामः सौमित्रिवचः श्रुत्वा॥ अथशब्दो वाक्यालंकारे॥ तदा श्रवणाव्यवहितकाले एव प्रपन्नानां भक्तानामार्तिं संसार
दुःखं हरति॥ तादृशः प्रसन्ना भ्रमादिहीना भक्तानुग्रहपरा च धीर्यस्य सः॥ क्षितिपालानां राज्ञां भूषणभूतो ज्ञानरूपतमस उपशांतये तदर्थमिति संधि
रार्षः॥ श्रुतिभिः तमेव विदित्वातिमृत्युमेती त्यादिश्रुतिभिः प्रपन्नं तत्फलकत्वेन बोधितं विज्ञानमात्मतत्वज्ञानमितिसामान्यतः प्रथमं प्रा
ह॥ ६॥ अथ तादृशज्ञानप्राप्तये क्रमेण बहिरंगांतरंगसाधनान्याह॥ आदाविति॥ स्ववर्णाश्रमेषु शास्त्रेण वर्णिता या याः क्रियानित्यनैमित्तिक
यज्ञदानादिरूपास्ताः कृत्वा संमासादितशुद्धमानसः प्राप्तांतःकरणशुद्धिः तत्पूर्वमुपात्तसाधनः तदनुष्ठानपूर्वकमेव उपात्तानि साध
नानि शमदमादीनि येन तादृशः अनेन कर्मणां बहिरंगत्वं शमादीनामंतरंगत्वं स्फुटमेवोक्तं॥ किंच॥ शमदमवैराग्यदार्ढ्यपर्यंतं कर्मानुष्ठानमे
वेति सूचितम्॥ ततस्तत्कर्मानुष्ठानं समाप्य त्यक्त्वा॥ संन्यस्येति यावत्॥ आत्मलब्धये आत्मज्ञानाय तत्फलकायतत्त्वमस्यादिवाक्यार्थनि

श्रीरामोवाच॥

श्रुत्वाऽथ सौमित्रिवचोऽखिलं तदा प्राह प्रपन्नार्तिहरः प्रसन्नधीः॥ विज्ञानमज्ञानतमोपशांतये श्रुतिप्रपन्नं
क्षितिपालभूषणः॥ ६॥ आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः॥ समाप्य तत्पूर्वमुपा
त्तसाधनः समाश्रयेत्सद्गुरुमात्मलब्धये॥ ७॥ क्रिया शरीरोद्भवहेतुरादृता प्रियाप्रियौ तौ भवतः सुरागिणः
धर्मेतरौ तत्र पुनः शरीरकं पुनः क्रिया चक्रवदीर्यते भवः ८

चाराय सद्गुरुं श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्यादिलक्षणलक्षितं समाश्र-
येत् सेवेत॥ अनेन व्युत्पत्तिबलेन स्वयमेव वाक्यार्थविचारः क्रियमाणो न फलायेति सूचितम्॥ ७॥ संसारस्य भ्रमिमच्चक्ररूपत्वात्तन्निवृत्तेश्च
तत्कारणाज्ञाननिवृत्तिमूलकत्वादज्ञाननिवृत्तेश्च तत्वज्ञानैकसाध्यत्वात्तत्वज्ञानस्य च वेदांतविचारसाध्यत्वात्तदर्थं गुरुसमाश्रयणमित्या
ह क्रियेति॥ भवः संसारश्चक्रवद्दिपरिवर्तमान ईर्यते कथ्यते तदेवोपपादयति आदृता आदरपूर्वं पूर्वजन्मार्जिता क्रिया एतस्य शरीरोद्भव-
स्य जन्मनो हेतुः तत्र जन्मनि सुरागिणो विषयाभिलाषवतः तौ शास्त्रप्रसिद्धौ धर्मेतरौ धर्माधर्मौ प्रियाप्रियौ सुखदुःखजनकौ भवतः क-
स्यचिदधर्म एव सुखबुद्ध्या प्रवृत्तेः कस्यचिद्धर्म एव कदाचिदित्यप्यूह्यम् एवं तत्रोत्पादितकर्मणा पुनः शरीरं पुनः क्रिया इत्येवं चक्रवद्दिप
रिवृत्तिः यथा चक्रे भ्राम्यमाणेऽधोभागः कदाचिदुपरि उपरितनश्चाधः पुनरुपरि पुनरध एवं जन्मक्रिययोर्जन्यजनकभावेन परिवृत्तिरिति बोध्यं ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तस्यत्वाज्ञानमेवमूलमित्याह॥ अज्ञानमेवेति॥ अत्रविधौसंसारनिवृत्तिलक्षणकर्तव्ये॥यतस्तज्ज्ञानमेवमूलकारणत्वादज्ञानहानमेवविधीयते॥साधनत्वेनेतिशेषः॥ननुकर्मैवतन्नाशकमस्त्वत॥किंज्ञानेनेत्याशंक्याह॥विद्यैवेज्ञानमेवतन्नाशविधौमूलाज्ञाननाशनेपटीयसी॥समर्था॥नकर्मसमर्थमितिशेषः॥यतस्तत् तज्जंअज्ञानजं॥आत्मस्वरूपाज्ञानजन्यदेहाद्यभिमानजन्यत्वात्कर्मणोज्ञानजन्यत्वंबोध्यम्॥ननुतज्जन्यस्यापितन्नाशकत्वंवृश्चिककर्कव्यादौदृष्टमित्याशंक्य तज्जन्यत्वंवाननाशकत्वेप्रयोजकंकिंतुसविरोधत्वमेवेत्याह यत्सविरोधंतदीरितंनाशकमुक्तमित्यर्थः ९ अतएवकर्मणानाज्ञानहानिरित्याह नाज्ञानेत्यादियतः कर्मणाविरोधाभावान्नाज्ञाननाशोनापिरागनाशोवस्तुतः कर्मानुष्ठानात्पुनःसदोषंक्षयिफलत्वादिदोषविशिष्टंकर्मैवोद्भवेत् कर्मणश्चपुनःसंसारएवेतिनमुक्तिंप्रत्याशा

अज्ञानमेवास्यहिमूलकारणंतद्धानमेवात्रविधौविधीयते॥ विद्यैवतन्नाशविधौपटीयसीनकर्मतज्जं-
सविरोधमीरितम्॥९॥नाज्ञानहानिर्नचरागसंक्षयोभवेत्ततःकर्मसदोषमुद्भवेत् ततःपुनःसंसृतिरप्य
वारितातस्माद्बुधोज्ञानविचारवान्भवेत् १० ननुक्रियावेदमुखेनचोदितायथैवविद्यापुरुषार्थसाधन
म् कर्तव्यताप्राणभृतःप्रचोदिताविद्यासहायत्वमुपैतिसापुनः ११

ततस्तस्माद्बुधोविवेकीज्ञानविचारवान्ज्ञायतेऽनेनेतिज्ञानंवेदांतवाक्यंतद्विचारवान्भवेत् १० इदानींज्ञानस्यैवमोक्षहेतुत्वंवक्तुंज्ञानकर्मसमुच्चयवादंदूषणायानुवदतिसार्धेननन्विति नन्वितिशंकायांयथाविद्यावेदमुखेनश्रुतिपुराणलक्षणेनब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिनापुरुषार्थसाधनमुक्ता तथाउभाभ्यामेवपक्षाभ्यांयथाखेपक्षिणांगतिः तथैवज्ञानकर्मभ्यांप्राप्यतेब्रह्मशाश्वतमित्यादिनाक्रियाऽपितत्साधनेत्वेनोक्ता किंच क्रियाकर्तव्यतात्वतीयार्थेप्रथमा कर्तव्यतयाआवश्यकेकृत्ये अवश्यकर्तव्यतयाप्रचोदितानित्यनैमित्तिकरूपा एवंचतदकरणेप्रत्यवायोत्पत्त्याज्ञानोत्पत्तिरेवनस्यात् तस्मात्सापुनर्विद्यायाःसहायत्वंप्राप्नोति घटेजननीयेयथादंडचक्रादीनापरस्परसहाय

ता ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कर्तव्यतेतिस्वोक्तमेवविवृणोति कर्मैति वीरहावाएषदेवानांयोऽग्निमुद्वासयतेयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतीतिश्रुतिः तत्रसिद्धां

तीशंकते नन्विति ध्रुवंस्थिरंकार्यमिदंपुरुषार्थमोक्षजनिकाविद्यायतः स्वतंत्राविनाऽपिसहायेनस्वकार्यसंपादनेसमर्थायथाते

जस्तिमिरनिवर्तनसमर्थंमनसाऽपिकिंचित्सहायभूतंवस्तुनापेक्षते तथाफलेजननीयेसहायांतरसंभावनाऽपिनेतिभावः अनेन

विद्याफलजननेनिरपेक्षास्वतंत्रत्वात्तेजोवदित्यनुमानंसूचितम् १२ समुच्चयवादीपरिहरति नेतित्वदुक्तंनेत्यर्थः सत्यकार्यः अक्षय्यं-

हवैचातुर्मास्ययाजिनः सुकृतंभवतीत्यादिवेदेनबोधितः स्थिरकार्योऽपिअध्वरः यथाऽन्यानपिकारकादिकान् आरादुपकारकप्रया

जाद्यंगानिदेशकालादीनिचप्रकांक्षते तथाविद्यापिअग्निहोत्रंजुहोतीत्यादिविधिवाक्यतः तत्समूहेनप्रकाशितैः कर्मभिः सहितै

कर्माकृतौदोषमपिश्रुतिर्जगौतस्मात्सदाकार्यमिदंमुमुक्षुणा ननुस्वतंत्राध्रुवकार्यकारिणीविद्या-

नकिंचिन्मनसाऽप्यपेक्षते १२ नसत्यकार्योऽपिहियद्वदध्वरः प्रकांक्षतेऽन्यानपिकारकादिकान्

तथैवविद्याविधितः प्रकाशितैर्विशिष्यतेकर्मभिरेवमुक्तये १३ केचिद्वदंतीतिवितर्कवादिनस्तदप्य-

सद्दृष्टविरोधकारणात् देहाभिमानादभिवर्द्धतेक्रियाविद्यागताहंकृतितः प्रसिद्ध्यति १४

वमुक्तयेविशिष्य

तेइत्यर्थः विद्याफलदानेकर्मापेक्षाअंगित्वात् प्रयाजाद्यंगापेक्षदर्शादिवदितिसत्प्रतिपक्षानुमानमनेनसूचितम् १३ तदनूद्यसि-

द्धांतीदूषयति केचिदिति यत्केचिद्वितर्कवादिनइति ज्ञानकर्मणीसमुच्चित्यमुक्तिसाधनंवदंतितदप्यसत् यथाकेवलंकर्ममोक्षसा

धनमित्यसत्तथातन्मीलितमित्यप्यसत् तत्रहेतुर्दृष्टविरोधकारणात् दृष्टोयोविरोधः सर्वलोक दृष्टविरोधरूपात्कारणात्तदसदित्यर्थः

विरोधमेवाह देहाभिमानात्क्रियावर्धते अनात्मनिदेहादावात्मत्वाभिमानात्क्रियावृद्धिः विद्यानुगताहंकृतितः गताऽहंकृतिर्यस्य-

तस्यनष्टाहंकृतेः प्रसिद्ध्यति सार्वविभक्तिकस्तसिः एवंचाहंकारसत्तामूलकत्वात् क्रियाज्ञानयोः समुच्चयोविरुद्धइत्यर्थः १४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथपूर्वपक्षोक्तानुमानंदूषयन् विद्यास्वरूपमाह विशुद्धंविज्ञानंयेभ्यस्तेषांवेदांतवाक्यानांयद्विशेषेणरोचनंतत्वयोरभेदादालोचनं विचारस्तेनांचितामापितायाचरमाआत्मवृत्तिर्ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः साविद्येतिभण्यते विद्वद्भिरितिशेषः पुनः समुच्चयवारणायविद्याकर्मणोर्वैषम्यमाह कर्मयज्ञादि अखिलकारकादिभिः कर्तव्यकर्मादिभिरंगैश्चसहितंसदुदेति फलोन्मुखंभवति विद्या पुनरखिलकारकादिनिहंति तत्वकर्तृत्वादिबुद्धिंनिहंति सकलव्यापारपरित्यागेनब्रह्मणिसमाप्तिर्हिविद्या अतःस्वोत्पत्तौचित्तशुद्धिद्वाराकर्मसापेक्षास्वफलेजनयितव्येतन्निरपेक्षैवान्यथाविद्यास्वरूपस्यैवभंगापत्तेरितिपूर्वपक्षोक्तहेतोरसिद्धिरितिभावः १५ उपसंहरन्मुमुक्षोर्वृत्तिप्रकारमाह तस्मादिति विद्याविरोधाद्विद्यायाः कर्मणासहविरोधेनसमुच्चयोनभवेत्तस्मात्सुधीर्मुमुक्षुरशेषतः कर्मत्यजेत् काम्यंतुसर्वथात्याज्यमेवनित्यनैमित्तिकमपियावच्चित्तशुद्धिकर्तव्यमेव ततोऽपिब्रह्मणिचित्तस्थैर्यपर्यंतं

विशुद्धविज्ञानविरोचनांचितावियात्मवृत्तिश्चरमेतिभण्यते उदेतिकर्माखिलकारकादिभिर्निहंतिविद्याऽखिलकारकादिकम् १५ तस्मात्त्यजेत्कार्यमशेषतःसुधीर्विद्याविरोधान्नसमुच्चयोभवेत् आत्मानुसंधानपरायणःसदानिवृत्तसर्वेंद्रियवृत्तिगोचरः १६ यावच्छरीरादिषुमाययात्मधीस्तावद्विधेयोविधिवादकर्मणाम् नेतीतिवाक्यैरखिलंनिषिध्यतज्ज्ञात्वापरात्मानमथत्यजेत्क्रियाः १७

कर्तव्यमेव ततस्तदनुसंधानप्रतिबंधकत्वात्प्रयोजनाभावाच्चतदपित्याज्यमेवेतिभावः इदानींमुमुक्षुकर्तव्यमाह निवृत्ताः सर्वेषामिंद्रियाणांगोचराविषयाशब्दादयोयस्मात्तादृशःसन् आत्मनःसच्चिदानंदस्यानुसंधानमेवपरमयनंप्राप्यंयस्यतथाविधोभवेत् अत्रेंद्रियप्रत्याहारः कर्तव्यत्वेनोक्तस्तेनतत्पूर्वंप्राणायामाद्यर्थादाक्षिप्तम् १६ रागिविरागिभेदेनकर्मणांकर्तव्यतेत्याह यावदिति माययाविद्ययाशरीरादिष्वनात्मसुआत्मधीरहंकर्तेत्यादिस्वरूपायावद्वर्ततेतावद्विधिवादकर्मणांविधिर्यजेतेत्यादिवादःकर्तव्यताबोधकोयेषांकर्मणांविधेयोवशीवर्तितत्कर्मताभवेत् तदपगमेतुनदखिलंजगन्नेतीतिवाक्यैः आथातआदेशोनेतिनेतीत्यादिवाक्यैर्निषिध्यमिथ्यात्वेननिर्णायतद्विलक्षणतयासत्यत्वेनपरात्मस्वरूपंज्ञात्वाक्रियास्त्यजेत् निरूपितमेतत् १७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आत्मविज्ञानेसत्यवश्यमविद्यानिवर्तत इत्याह यदेति आत्मनिशब्दं अंतःकरणेपरमात्मनईशस्यात्मनोजीवस्यचयोविभेदोमायांतःकरण रूपोपाधिद्वयकृतोविभेदोभेदस्तस्यभेदकंनाशकंभास्वरंप्रकाशशीलंयद्विज्ञानंइतरवृत्त्युपमर्दनपूर्वकंब्रह्माकाराखंडाद्वृत्तिर्यदावभातिअ संभावनादितिरस्कारेणोदेति तदैवसकारकाजन्मांतरप्रापककर्मसहितामायातत्तजीवोपाधिभूताविद्यांजसाझटितिविलीयतेनश्यति ननुतन्नाशेऽपिसंसारनाशकःकथमतोमायाविशेषणंआत्मसंसृतेःकारणंसंसारस्योपादानंकारणमेवंचतन्नाशेकार्यनाशोभवत्येवेतिभावः १८ उक्तमेवार्थंपुनर्दार्ढ्यायाह श्रुतीति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिरूपैःप्रमाणैस्तज्जनितज्ञानेननाशितासाविद्याकथमपिकार्यकारिणीभविष्य तीतिकाकुरत्रसर्वथानेत्यर्थःअसतःकार्यकारित्वासंभावादितिभावःपुनश्चतस्यानोद्भवइत्याहविज्ञानमात्रादिति अमलाद्वितीयतःशुद्धाद्वि तीयात्मविषयकविज्ञानमात्रादितरासहकृतानिदिध्यासनपरिपाकजज्ञानाद्यतोनष्टातस्मात्सापुनर्नभविष्यति रज्जुज्ञानमूलकस्यसर्पस्यरज्जुज्ञाने

यदापरात्मात्मविभेदभेदकंविज्ञानमात्मन्यवभासिभास्वरम् तदैवमायाप्रविलीयतेंऽजसासकार
काकारणमात्मसंसृतेः १८ श्रुतिप्रमाणाभिनिवेशिताचसाकथंभविष्यत्यपिकार्यकारिणी विज्ञान
मात्रादमलाद्वितीयतस्तस्मादविद्यानपुनर्भविष्यति १९ यदिस्मनष्टानपुनःप्रसूयतेकर्ताहमस्ये
तिमतिःकथंभवेत् तस्मात्स्वतंत्रानकिमप्यपेक्षतेविद्याविमोक्षायविभातिकेवला २० सातैत्तिरीयश्रु
तिराहसादरंन्यासंप्रशस्ताखिलकर्मणांस्फुटम् एतावदित्याहचवाजिनांश्रुतिर्ज्ञानंविमोक्षायनकर्मसा
धनम् २१

ननिवृत्तस्ययथानपुनरुत्पत्तिरितिभावः १९ विद्यायाइतरनिरपेक्षायाएवमोक्षकारणत्वमुक्तम् युक्तिपूर्वकंपुनःक थयति श्रोतृदार्ढ्याययदीति यदिनष्टातत्त्वज्ञाननाशितासानपुनःप्रसूयतेनोत्पद्यतेतदाकारणाभावादहंमतिःकथंभवेत् कथमपिन भवेदित्यर्थः तदभावाच्चतत्कालेकर्माभावइतिस्वफलजननेसास्वतंत्राइतरनिरपेक्षैवनकिमप्यपेक्षते द्वितीयस्यासंभवात् अतःकेवला सहायैवविमोक्षायविभाति तत्फलिकाभवतीत्यर्थः २० अत्रार्थेश्रुतिरपिप्रमाणमित्याह सेति सामसिद्धानकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागे नैकेअमृतत्वमानशुरित्यादिकातैत्तिरीयश्रुतिः प्रशस्तानामर्थवादैःप्रशस्त्येनबोधितानामपिकर्मणांन्यासंत्यागंसादरंस्फुटमाह न तुकर्मसमुच्चयमित्यर्थः तथावाजिनांवाजसनेयिनां एतावदरेखल्वमृतत्वमित्यादिका ज्ञानंविमोक्षायसाधनंनकर्मेत्येतदाह २१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अहंकारत्यागरूपकारणवैषम्यात् क्रियाज्ञानयोर्वैषम्यमुक्त्वाफलमयुक्तमपिवैषम्यमाह विद्येति हेसमुच्चयवादिन् त्वयाक्रतुरग्निहो
मादिर्विद्यासमत्वेनदर्शितः परंतुसमोदृष्टांतोनोदाहृतः अनेनक्रतुर्विद्यासमश्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वात् इत्यनुमानंनिरस्तम् दृष्टां
ताभावात् अन्वय्येवानुमानंनव्यतिरेकीतिभावः एतच्चाकरेविस्तरेणप्रपंचितम् ननुविद्याकर्मणीसमेएकफलत्वाच्चक्रदंडादिवदित्य
नुमानमितिचेत्तत्राह फलैः पृथक्त्वात् षष्ठ्यर्थेतृतीयाफलानांभेदादित्यर्थः एवंचस्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः समानकारकत्वमपिहे
तुर्नेत्याह क्रतुर्बहुभिः कारकैरहंममताभिमानरूपैरांतरैर्बाह्यैश्चदेशकालादिनियमैश्चसाध्यते ज्ञानंत्वतोविपर्ययवदतोनतयोः साम्य
मितिभावः २२ नन्वकरणेप्रत्यवायभियाकर्मकार्यमितिचेन्नेत्याह समत्यवायइति कर्मत्यागेनहिनिश्चयेनाहंप्रत्यवायसहितोभविष्या

विद्यासमत्वेनतुदर्शितस्त्वयाक्रतुर्नदृष्टांतउदाहृतः समः फलैः पृथक्त्वाद्बहुकारकैः क्रतुः संसाध्यतेज्ञा
नमयोविपर्ययम् २२ समत्यवायोह्यहमित्यनात्मधीरज्ञप्रसिद्धानतुतत्त्वदर्शिनः तस्माद्बुधैस्त्याज्य
मपिक्रियात्मभिर्विधानतः कर्मविधिप्रकाशितम् २३ श्रद्धान्वितस्तत्त्वमसीतिवाक्यतोगुरोः प्रसा
दादपिशुद्धमानसः विज्ञायचैकात्म्यमथात्मजीवयोः सुखीभवेन्मेरुरिवाप्रकंपनः २४

मीत्येवंशुद्धात्मनिअनात्मधर्मस्यधीरज्ञस्यतत्त्वज्ञानविकलस्यप्रसिद्धा नतुतत्त्वदर्शिनः तस्याहंबुद्धेरभावात् पापादेरनात्मधर्मतानिश्च
याच्चतस्माद्बुधैः कर्मक्रियात्मभिः षष्ठ्यर्थेतृतीया क्रियाफलसक्तचित्तानांविधानतोविधानेनेतिकर्तव्यतयायुक्तंकर्मविधिभिरवश्यकर्त-
व्यतयाबोधितमपित्याज्यमित्यर्थः २३ अथविरक्तस्यकार्यमाह श्रद्धेति गुरुशास्त्रयोर्विश्वासः श्रद्धातदन्वितोबुभुत्सुः शुद्धमानसो
ऽपिनिष्कामकर्मानुष्ठानाच्छुद्धमानसश्चगुरोः प्रसादाल्लब्धतत्त्वमसीतिवाक्यतः श्रुतमात्मजीवयोरैकात्म्यंविज्ञायमनननिदिध्यासन
परिपाकाभ्यांसाक्षात्कृत्यचएवार्थः साक्षात्कृत्यैवसुखीभवेत् सकलदुःखहीनोभवेदित्यर्थः अप्रकंपनः विषयाभिलाषाक्षोभितांतःकर

पः २५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

महावाक्यंविवरितुंवाक्यार्थस्यपदार्थबोधपूर्वकत्वमाह आदाविति विधानतः क्रमप्रमादराहित्येनवाक्यार्थविज्ञानस्यविधावु-
त्पत्तौ आदौप्रथमंमुख्यमितियावत्पदार्थावगतिः कारणंहिप्रसिद्धंतस्यपदत्रयंतत्त्वमसीति तत्रतत्पदार्थःपरमात्मासर्वज्ञत्वादिगु
णःत्वंपदार्थोजीवः अनयोस्तत्त्वंपदार्थयोरेकात्म्यंतद्बोधकमसीतिपदम् २५ ननुसर्वज्ञत्वादिगुणस्येशस्यकिंचिज्ज्ञत्वधर्मवताजीवे
नैकात्म्यंविरुद्धमित्याशंक्याह प्रत्यगिति अहंबुद्धिवेद्यत्वंप्रत्यक्त्वंजीवधर्मः परोक्षत्वमीशधर्मस्तदादिधर्मकृतमात्मनोः परमात्म-
जीवात्मनोर्विरोधंविहायत्यक्त्वातयोः संशोधितांयुक्तिभिः सम्यग्विचारितांतत्त्वंपदाभ्यांशक्त्यभावेऽपिवक्ष्यमाणप्रकारयालक्ष

आदौपदार्थावगतिर्हिकारणंवाक्यार्थविज्ञानविधौविधानतः तत्त्वंपदार्थौपरमात्मजीवकावसीतिचै
कात्म्यमथानयोर्भवेत् २५ प्रत्यक्परोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहायसंगृह्यतयोश्चिदात्मताम् संशोधि-
तांलक्षणयाचलक्षितांज्ञात्वास्वमात्मानमथाद्वयोभवेत् २६

णयालक्षितांचिदात्मतांसंगृह्य तत्त्वंपदोपस्थितिविषयांकृत्वास्वमात्मा
नंतथाज्ञात्वाऽथएकात्मज्ञानानंतरंअद्वयोभवेत् चित्स्वरूपतांप्राप्तइवभवेत् पूर्वमपितत्स्वरूपएवविस्मृतकंठचामीकरन्यायेनच
तत्प्राप्तिरतइवेत्युक्तम् अयंभावः तत्त्वंपदयोर्द्वविधौ वाच्योलक्ष्यश्चतत्रतत्पदस्य मायोपाधिः सर्वज्ञत्वादिविशिष्टोवाच्यः त्वंप
दस्यापिकिंचिज्ज्ञत्वादिविशिष्टोमायाकार्याविद्योपाधिरविद्यावदंतःकरणोपाधिर्वाच्यः उभयोरपिविशेषणांशत्यागेनशुद्धश्चि-
दात्मालक्ष्यः तत्रवाच्ययोर्विरुद्धधर्मकत्वादैक्यासंभवेऽपिलक्ष्ययोरैक्यंनिर्बाधमेवेति २६ ७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उक्तलक्षणास्वरूपमाह एकात्मकत्वादिति जहतीलक्षणाजहत्स्वार्थलक्षणायथागंगायांघोषइत्यत्रगंगापदार्थस्यप्रवाहस्य
घोषाधारत्वानुपपत्त्यासर्वथातत्परित्यागेनतीररूपार्थलक्षणासाप्रकृतेनएकात्मकत्वात् विशेष्यांशस्यैकत्वात् सर्वथास्वा
र्थत्यागाभावात् तथाजहल्लक्षणताजहत्स्वार्थलक्षणावत्त्वमपि अत्रनसंभवति यथाकाकेभ्योदधिरक्ष्यतामित्यादौकाकपदस्यस्वार्थात्यागे
नैवदध्युपघातकेलक्षणासाऽपिनविरोधतः विशेषणत्यागेनसर्वथास्वार्थत्यागाभावात् अतोभागलक्षणाजहदजहल्लक्षणायुज्येत अदोष
तः पूर्वोक्तदोषाभावात् विशेष्यांशस्यात्यागाद्विशेषणांशस्यत्यागाच्च तत्रदृष्टांतः सोयंपदार्थाविवयथासोऽयंदेवदत्तइत्यत्रतद्देशादि-
विशिष्टोतीतानुभवविषयोवातत्पदार्थः एतद्देशादिविशिष्टोऽनुभूयमानोवेदंशब्दार्थः तयोश्चविरुद्धविशेषणकत्वादैक्याऽसंभवेनदेशा-

एकात्मकत्वाज्जहतीनसंभवेत्तथाऽजहल्लक्षणताविरोधतः सोऽयंपदार्थाविवभागल
क्षणायुज्येततत्त्वंपदयोरदोषतः २७ रसादिपंचीकृतभूतसंभवंभोगालयं
दुःखसुखादिकर्मणाम् शरीरमाद्यंतवदादिकर्मजंमायामयंस्थूलमुपाधि-
मात्मनः २८

दिरूपविशेषणत्यागेनानुभवगतातीतत्वादिविशेषणत्यागेनवालक्षणयैक्यंतद्वदितिभावः
२७ अथत्याज्यत्वायजीवोपाधिमाह रसादिति रसापृथ्वीआदिर्येषांतानिपंचीकृतानियानिभूतानितेभ्यः संभवोयस्यतत् पंचीक
रणंचेत्थम् एकैकंभूतंद्विधाविभज्यतत्रैकंभागंचतुर्धाविभज्यतेषांभागानांस्वेतरभूतचतुष्टयार्द्धभागचतुष्टयेसंयोजनेएकैकंभू
तंपंचात्मकंभवति भागाधिक्याच्च प्रातिस्विकतयाभूरादिव्यवहारोऽपि सुखदुःखादीनियानिकर्माणितेषांभोगस्तत्कर्मजसुख
दुःखानुभवस्तस्यालयमाश्रयभूतमाद्यंतवत् उत्पत्तिनाशयोगि आदिकर्मजंप्राग्भवीयकर्मजन्यंमायामयंपरंपरयामायाधिकारः
तद्विकारभूतविकारत्वात् एतच्छरीरमात्मनः स्थूलमुपाधिंवदंतीतिशेषः २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथसूक्ष्मोपाधिमाह सूक्ष्ममिति बुधाअन्यत्वस्थूलशरीरविलक्षणंशरीरंलिंगदेहाख्यंआत्मनउपाधिंविदुः तत्स्वरूपमाह सूक्ष्मंचक्षु
राद्यविषयः मनोबुद्धिदशेंद्रियैःप्राणैश्चयुतंसंकल्पात्मकंमनः निश्चयात्मिकाबुद्धिःघ्राणरसनाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रेति पंचज्ञानेंद्रियाणि
वाक्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेंद्रियाणि प्राणापानव्यानोदानसमानाश्चप्राणास्तैर्युतंएतत्सप्तदशसमुदायात्मकंतदाधारभूतान्या
हापंचीकृतभूतसंभवंतेभ्यउत्पन्नं अतएवादृश्यंतथाभोक्तुः सुखदुःखाद्यनुभवस्यानुसाधनंस्थूलशरीरस्यैतदनुगतस्यैवभोग
साधनमितिभावः एतद्वियोगेनैवमरणव्यवहारइतिबोध्यम् २९ इतिजीवोपाधिद्वयमुक्त्वा ईशोपाधिमाह अनादीति अ
नादिउत्पत्तिहीनंनानाविधपरिणामशालिनयापरिणामरूपेणनश्वरमिति अनादित्वमात्रोक्त्यासूचितमनिर्वाच्यंसत्वासत्वा-
भ्यांनिर्वक्तुमशक्यंकारणंसकलप्रपंचस्यजनकं ईदृशीमायातुब्रह्मणःपरंईश्वरव्यवहारसंपादकत्वादुत्कृष्टंप्रधानंशरीरकत्वा

सूक्ष्मंमनोबुद्धिदशेंद्रियैर्युतंप्राणैरपंचीकृतभूतसंभवम् भोक्तुःसुखादेरनुसाधनंभवेच्छरीरमन्यद्वि
दुरात्मनोबुधाः २९ अनाद्यनिर्वाच्यमपीहकारणंमायाप्रधानंतुपरंशरीरकम् उपाधिभेदात्तुयतःपृथ
क्स्थितंस्वात्मानमात्मन्यवधारयेत्क्रमात् ३० कोशेष्वयंतेषुतुतत्तदाकृतिर्विभातिसंगात्स्फटिकोपलो
यथा असंगरूपोऽयमजोयतोऽद्वयोविज्ञायतेऽस्मिन्परितोविचारिते ३१

र्थेकः एवमुपाधिभेदादेकमेवचैतन्यम् य
तः पृथक्स्थितंजीवईशभेदबुद्धिविषयमतोलक्षणयोपाधिपरित्यागेनस्वात्मानमात्मनिअवधारयेदभेदेनजानीयात् क्रमाच्छ्र
वणमनननिदिध्यासनक्रमेणेत्यर्थः ३० अथवाक्यार्थविचारफलमाह कोशेष्विति आनंदमयस्यब्रह्मत्वे अन्नमयप्राणमय
मनोमयविज्ञानमयेषुचतुर्षुकोशेषुतत्तत्संगात्तत्तदाकृतिर्विभाति यथाजपादिसंगात्स्फटिकोऽनेकाकृतिर्भाति आनंदमय-
स्यापिजीवत्ववादिनांतुतेनसहपंचसुकोशेष्विितिबोध्यम् अस्मिन्महावाक्येपरितोविचारितेसम्यक्विचारितेसत्ययमात्मासंग
रूपः अन्नमयादिभिःसंगरहितःअसंगोनहिसज्जतइतिश्रुतेः अजोद्वयश्चविज्ञायतेस्थूलोहमित्यादिस्तज्ज्ञस्यतत्तत्कोशसंगात्प्रती
तिःस्फटिकवत् तत्त्वज्ञस्यतुनतथाप्रतीतिरितिभावः एवंचतत्तदुपाधिकृततद्रूपताप्रतीतिनिरासएवविचारफलमितिभावः ३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जाग्रदाद्यवस्थाः पि बुद्धिधर्मोनात्मधर्मइत्याह बुद्धेरिति इहआत्मनिस्वप्नादिभेदेनजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदेनयात्रिधावृत्तिर्दृश्यते साः पि गुणत्रयात्मनः सत्वरजस्तमोरूपगुणत्रयस्वरूपायाबुद्धेर्धर्मः उक्तावस्थात्रयस्योक्तमूलकत्वात् एतदवस्थात्रयस्यास्मिन् अवस्थानंव्यभिचारतोमृषा बुध्यध्यासनिबंधनंनतुवास्तवमित्यर्थः अन्योःन्यतोव्यभिचारतस्तस्यावस्थात्रयस्यस्वरूपतोमृषात्वात् तद्भानस्यमृषात्वमेवस्वप्नकाले जाग्रत्सुषुप्त्योरभावात् जाग्रतिइतरद्वयस्याभावात् सुप्तावितरयोरभावात् परस्परंव्यभिचारो बोध्यः आत्मनस्तदनाश्रयत्वंविशेषणैराह नित्येउत्पत्तिनाशशून्येपरेगुणत्रयातीतेब्रह्मणिव्यापकेकेवलेःसंगेशिवेआनंदरूपे एवंभूतेसदेकरसेपरस्परव्यभिचारधर्माधानमसंभविइतिभावः ३२ अथत्याज्यत्वायसंसारमूलभूतांवृत्तिमाह देहेति एषांसंघात् इतरेतराध्यासविषयात् अजस्रंयावद्धियोबुद्धेर्वृत्तिस्तमोमूलतयाःज्ञलक्षणा अज्ञत्वज्ञापिकायावत्परिवर्तते तावद्भवोद्भ

बुद्धेस्त्रिधावृत्तिरपीहदृश्यतेस्वप्नादिभेदेनगुणत्रयात्मनः अन्योःन्यतोःस्मिन्व्यभिचारतोमृषानि त्येपरेब्रह्मणिकेवलेशिवे ३२ देहेंद्रियप्राणमनश्चिदात्मनांसंघादजस्रंपरिवर्ततेधियः वृत्तिस्तमो मूलतयाःज्ञलक्षणायावद्भवेत्तावदसौभवोद्भवः ३३ नेतिप्रमाणेननिराकृताखिलोहृदासमास्वादि तचिद्घनामृतः त्यजेदशेषंजगदात्तसद्रसंपीत्वायथांःभः प्रजहातितत्फलम् ३४

वः संसारोद्भवोभवेत् तमः पदंरजसोप्युपलक्षणम् रजस्तमः प्रधानाबुद्धिः संसारहेतुत्वात्सर्वथात्याज्येतिभावः ३३ कृतमहावाक्यविचारस्यकर्तव्यमाह नेतीति अथात आदेशोनेतिनेतीतिप्रमाणेननिराकृतंमिथ्यात्वेनगृहीतमखिलंजगत्येनसः ततोहृदासत्वप्रधानेनमनसासम्यगास्वादितंचिल्लक्षणंघनामृतंदुःखासंभिन्नंसुखंयेनसः स्वर्गादिषुपरिणामदुःखत्वात्तत्संभिन्नमेव एवंभूतोःशेषंजगद्देहेंद्रियादिदृश्यसमूहंत्यजेत् हानोपादानबुद्धिविषयंनकुर्यात् किंतूदासीनस्तत्रभवेत् ननुदेहेंद्रियादिभिरेवतत् ज्ञानलाभात् कथमुपजीव्यस्यत्यागइत्याशंक्यदृष्टांतदर्शनेनपरिहरति यथात्तृषावान् आत्तः सद्रसोमाधुर्यंयेनतादृशनारीकेलनारंगादिफलांतर्वर्त्यंभः पीत्वा तत्स्थानभूतंतत्फलंजहाति तत्रोदासीनोभवतितद्वत् सर्वदृश्यसारांशोब्रह्मतल्लाभेसतिनिःसारंदृश्यंनोपादेयंनापिहेयमितिभावः यतोभयादिसंभावनातद्धेयमित्युच्यते ३४

७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इतरस्यानित्यत्वेनतत्रवैराग्यार्थमात्मनएवंनित्यत्वमाह कदाचिदिति कदापीत्यर्थः अनवः उत्पत्त्यनंतरंविद्यमानोहिनवः तेनज न्मानंतरमस्तित्वंव्यावर्तितम् नवत्वाभावेनैवजीर्णत्वाभावादवस्थांतरापत्तिरूपपरिणामोऽपिनिरस्तः अनेनजायतेऽस्तिविपरि णमतेवर्धतेऽपक्षीयतेनश्यतीतिषड्भावविकारवत्वादनित्यमिति ततोविरज्यतेतिबोधितंयतईदृशोऽतएवनिरस्तः सर्वस्यदेहेंद्रिया देरतिशयोमहत्वंयेनसत्वाभात्सः यल्लाभान्नापरोलाभइतिश्रुतेः यतः सुखात्मकः आनंदस्वरूपः स्वयंप्रभः स्वप्रकाशः देहेंद्रिया दिस्तुदुःखस्वरूपः परप्रकाश्यश्च यस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेः सर्वगतोव्यापकः अयमहंबुद्धिविषयः प्रत्यगात्माऽपिअ द्वयः उक्ताद्वयब्रह्मस्वरूपएव नततोऽतिरिक्तइतिभावः अयमात्माब्रह्मेतिश्रुतेः ३५ ननुएवंविधेविकारशून्येआत्मनिजन्ममरणादि

कदाचिदात्मानमृतोनजायतेनक्षीयतेनापिविवर्धतेनवः निरस्तसर्वातिशयःसुखात्मकःस्वयंप्रभः
सर्वगतोऽयमद्वयः ३५ एवंविधेज्ञानमयेसुखात्मकेकथंभवोदुःखमयःप्रतीयते अज्ञानतोऽध्या
सवशात्प्रकाशतेज्ञानेविलीयेतविरोधतःक्षणात् ३६ यदन्यदन्यत्रविभाव्यतेभ्रमादध्यासमि
त्याहुरमुंविपश्चितः असर्पभूतेहिविभावनंयथारज्ज्वादिकेतद्वदपीश्वरेजगत् ३७

प्रवाहरूपसंसारभानंकथमितिशंकते एवंविधेइति दुःखमयः दुःखप्रचुरः उत्तरयति अज्ञानमूलकोयोऽध्यासोदेहांतःकरणा दौअहंममेत्यध्यासस्तद्वशात् एवंचभ्रांतिरूपातत्प्रतीतिरितिभावः नन्वेवंकथंतस्यसंसारस्यनिवृत्तिस्तत्राह ज्ञानेति आविर्भूतइतिशेषः ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वात्तदुत्पत्तिक्षणएवकारणभूताज्ञाननाशात्तत्कार्यसंसारस्यापिविलयइत्य र्थः यथारज्जुसर्पस्यलयइत्यर्थः ३६ अथाध्यासलक्षणमाह यदन्यदिति यदन्यत्सर्पादिकमन्यत्ररज्ज्वादौभ्रमात्- भ्रमजनकाद्दोषाद्विभाव्यतेविज्ञायतेऽमुंविपश्चितोविद्वांसोऽध्यासमित्याहुः यथासर्पभूतेरज्ज्वादौअहिविभावनंस र्परोपोरज्जुबुद्धिमूलकस्तद्वदीश्वरेऽपिजगत् देहादिसंसारात्मकंसर्वंविभाव्यते आत्मज्ञानाभावाद्ययार्थतयानज्ञा यते ३६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आत्मनिजगद्भानेकीदृशोऽध्यासोनिमित्तंतदाह विकल्पेति सर्वविकल्पकारणमायारहितेवस्तुतः तत्संगरहितेचिदात्मकेचित्स्वरूपेस
र्वकारणेनिरामयेदुःखासंभिन्नानंदमयेकेवलेसर्वविकारशून्येपरेदृश्यविलक्षणेब्रह्मणिव्यापकेआत्मनिप्रथममहंकारः कल्पितः
सएवाध्यासः अहंबुद्ध्यात्मकोऽध्यासएवसर्वसंसारकारणमितिभावः ३८ बुद्धिनिष्ठएवसंसारोनत्वात्मनिष्ठइत्यत्रान्वयव्यतिरे
कौप्रमाणयति इच्छादीति परेसर्वसाक्षिणिआत्मनिसंसृतिहेतवः भासमानसंसारकारणंसदाकालत्रयेऽपिइच्छादिरागादि
सुखादिधर्मिकाः इच्छोपेक्षेरागद्वेषौसुखदुःखेइत्येवमादिद्वंद्वधर्मिकाः धियएवधीषुसतीषुसंसारइत्यन्वयमुक्त्वातद्व्यतिरेकमा
ह यस्मात्कारणात्प्रसुप्तौतदभावात् धीवृत्त्यभावात् परआत्मानोऽस्याभिः तृतीयार्थेषष्ठी सुखरूपेणस्वस्वरूपमात्रेणविभा

विकल्पमायारहितेचिदात्मकेऽहंकारएषःप्रथमःप्रकल्पितः अध्यासएवात्मनिसर्वकारणेनिरा
मयेब्रह्मणिकेवलेपरे ३८ इच्छादिरागादिसुखादिधर्मिकाःसदाधियःसंसृतिहेतवःपरे यस्मा
त्प्रसुप्तौतदभावतःपरःसुखस्वरूपेणविभाव्यतेहिनः ३९ अनाद्यविद्योद्भवबुद्धिबिंबितोजीवः
प्रकाशोऽयमितीर्यतेचितः आत्माधियःसाक्षितयापृथक्स्थितोबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरःसएवहि ४०

व्यते निश्चीयते नतुसंसारित्वेनेतिभावः सुप्तोत्थितस्यसुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यभिज्ञानुभवात्तदात्मस्वरूपनिश्चयोऽ-
स्तीतितात्पर्यम् ३९ पुनस्तत्त्वंपदार्थस्वरूपमाह अनादीति अनादिर्याविद्यातत्तउद्भवोयस्याबुद्धेरंतःकरणस्यत
त्रबिंबितः प्रतिबिंबितश्चित्तः प्रकाशःसजीवइर्यते आत्मापरमात्माधियः साक्षितयाधीधर्मासंगेनैवपृथक्स्थितः अंतर्या-
मितयेत्यर्थः जीवोऽहंसुखीत्यादिप्रकारेणांतःकरणधर्माध्यासवान् परमात्मातुसाक्षितयासर्वत्रविद्यमानोऽपि नतथेति
भावः अतएवबुद्ध्यापरिच्छिन्नपरः बुद्धिलक्षणपरिच्छेदरहितः अतएवपरः एवंचज्ञानेनप्रतिबिंबाधारविलयेप्रतिबिंबस्य
विलयात्सजीवःसएवपरमात्मैव हिप्रसिद्धम् सइत्यस्यचात्रवृत्तिर्बोध्या ४०

७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथबुद्ध्यात्मनोः परस्पराध्यासवशात् परस्परधर्मभानमितिदार्ढ्यायपुनराह चिद्बिंबेति चिदात्मचेतसोरन्योन्याध्यासवशा
त्परस्परतादात्म्यारोपाज्जडाजडत्वंप्रतीयते चेतसोवृत्तीनांज्ञानत्वंजीवात्मनोजडत्वंप्रतीयते अतएवज्ञानाश्रयआत्मेति चिन
एवतार्किकव्यवहारः जीवात्मनिजडात्माकथ्यते बुधैरितिस्मार्तव्यवहारश्चअत्रहेतुः चिदित्यादि चिद्बिंबंयस्यसचिदाभासः
अक्षैःसहितःसाक्षः सेंद्रियः सचासावात्माचमनः धीरंतःकरणंतेषांप्रकृष्टसंगादतिसन्निकर्षादध्यासइत्यर्थः अत्रदृष्टांतः
अनलाक्तलोहवत् अग्नितप्तलोहपिंडवत् अग्निधर्मोदाहकत्वंलोहधर्मश्चवर्तुलत्वाद्यनलेभासते तत्रहेतुरेकत्रवासात् प
रस्परविभागेनवृत्तेरित्यर्थः तद्वदेतयोरपिपरस्परधर्माध्यासइत्यर्थः ४१ उक्तमेवार्थदार्ढ्यायपुनराह गुरोरिति वेदवाक्य

चिद्बिंबसाक्ष्यात्मधियांप्रसंगतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत् अन्योऽन्यमध्यासवशात्प्रतीयतेज
डाजडत्वंचचिदात्मचेतसोः ४१ गुरोःसकाशादपिवेदवाक्यतःसंजातविद्यानुभवोनिरीक्ष्यत
म् स्वात्मानमात्मस्थमुपाधिवर्जितंत्यजेदशेषंजडमात्मगोचरम् ४२ प्रकाशरूपोऽहमजोऽह
मद्वयोसकृद्विभातोऽहमतीवनिर्मलः विशुद्धविज्ञानघनोनिरामयःसंपूर्णआनंदमयोऽहमक्रि-
यः ४३

तइत्यनेनश्रवणंगुरोःसकाशादपि ततश्चानेनमननमुक्तम् ताभ्यांसंजातोविद्ययाज्ञानरूपस्यात्मनोऽनुभवो
यस्यसः अनेनकृतनिदिध्यासनइत्यर्थः तंचिदानंदस्वरूपंस्वात्मानमुपाधिवर्जितंरहितोपाधिधर्ममात्मस्थंहृत्स्थंनिरीक्ष्यअ
परोक्षीकृत्याशेषंजडंदृश्यंत्यजेत् तत्रोदासीनोभवेदितिभावः ४२ ज्ञेयंनिरुपाधिकंस्वरूपंश्लोकद्वयेनाह प्रकाशेति अ
हंप्रकाशरूपःस्वप्रकाशःपरप्रकाशहीनःपरप्रकाशरूपोयथाघटादिः अजोजन्मादिहीनः अद्वयःसजातीयद्वितीयरहितःअसकृ
द्विभातःसकृदपिपरेणभासकांतरेणाप्रकाशितःसकृद्विभातः नसकृद्विभातोसकृद्विभातः नतत्रसूर्योभाति नचंद्रतारकमितिश्रुतेः
नतद्भासयतेसूर्य इतिस्मृतेश्च अतीवनिर्मलः मायाकृतावरणविक्षेपरहितः विशुद्धविज्ञानघनः विशुद्धचिदेकरसः निरामयः
कर्तृत्वाभिमानरहितःसंपूर्णः देशकालपरिच्छेदहीनः आनंदमयः आनंदरूपः स्वार्थेमयट् अक्रियः परिणामहीनः ४३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सदैवेति अहंसदैवकालत्रयेऽपिमुक्तः सर्वधर्मरहितः अचिंत्यशक्तिमान् यः परमात्माअतींद्रियज्ञान इंद्रियातिरिक्तज्ञानरूपः यतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्यमनसासह इतिश्रुतेः अविक्रियात्मकोऽपरिणामी अनंतपारः अंतः कालतः पारः परंतीरं तावविद्यमानौयस्यतेनदेशकालपरिच्छेदहीनः ईदृशोयः परमात्माबुधैर्हृदिअहर्निशंविभावितः सोऽहमित्यर्थः ४४ एवंभावनायाः फलमाह एवमिति उक्तरीत्यासदाआत्मानं अखंडितात्मनाविषयानाकृष्टचित्तेनविचारमाणस्यध्यायतः धातूनामनेकार्थत्वात् चरमाणएवचारमाणः स्वार्थेऽण् विशुद्धभावनाब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिरुदेतीतिशेषः साचोदिताकारकैर्देहांतरप्रापककर्मभिः सहाविद्यामचिरेणशीघ्रमेवहन्यात् यथोपासितंसेवितंरसायनंरुजोहन्यात्तद्वत् ४५ तत्रध्यानेइतिकर्तव्यतामाह विविक्तइति निर्जनइत्यर्थः आसीनोयथोचितपद्मासनाद्युपविष्टउपारतेंद्रियः निवृत्तव्यापारेंद्रियः तेनशमदमादिसंपन्नः

> सदैवमुक्तोऽहमचिंत्यशक्तिमानतींद्रियज्ञानमविक्रियात्मकः अनंतपारोऽहमहर्निशंबुधैर्विभावितोऽहंहृदिवेदवादिभिः ४४ एवंसदात्मानमखंडितात्मनाविचारमाणस्यविशुद्धभावना हन्यादविद्यामचिरेणकारकैरसायनंयद्वदुपासितंरुजः ४५ विविक्तआसीनउपारतेंद्रियोविनिर्जितात्माविमलांतराशयः विभावयेदेकमनन्यसाधनोविज्ञानदृक्केवलआत्मसंस्थितः ४६ विश्वंयदेतत्परमात्मदर्शनंविलापयेदात्मनिसर्वकारणे पूर्णश्चिदानंदमयोवतिष्ठतेनवेदबाह्यंनचकिंचिदांतरम् ४७

विनिर्जितात्माप्राणायामादिभिर्जितांतःकरणः अतएवविमलांतराशयोविशुद्धचित्तः विज्ञानदृक् विज्ञानेएवदृक्भावनंयस्यसः द्रष्टृदृश्यभानरहितः अनेननिर्विकल्पकसमाधिरुक्तः अनन्यसाधनः तत्वज्ञानातिरिक्तमुक्तिसाधनास्तित्वभ्रमरहितः केवलोऽसंगः आत्मसंस्थितः आत्मन्येवसंस्थासमाप्तिः संजातायस्यसः तेननकदापिविषयांतरसंचारवच्चित्तः विभावयेत् ध्यायेत् ४६ किंच यदेतद्भूतंभविष्यद्वर्तमानंविश्वंपरमात्मादर्शनंभासकोयस्यतत् तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेः तत्सर्वकारणेमायासन्निधानात्सर्वोपादानत्वेनाभिमतेआत्मनिविलापयेत् उपादानसत्ताव्यतिरेकेणकार्यसत्तांनपश्येत् तादृशस्यलक्षणमाह संपूर्णः अवाप्तसमस्तकामः तस्यकाम्याभावात् चिदानंदमयः तद्रूपोवतिष्ठते बाह्यमांतरंचदृश्यंनजानाति सर्वत्रब्रह्मदर्शनादितिभावः ४७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समाधिसिद्धेः पूर्वंयत्कर्तव्यंतदाह पूर्वमिति समाधेःसकलविषयव्यासंगनिवृत्तिपूर्वकंब्रह्माकारवृत्तिःसमाधिस्ततःपूर्वमखि
लंसचराचरंजगत् ओंकारमात्रंविचिंतयेत् ओंकारोमीयत्तेनयेतिमात्राप्रमाणंबोधकत्वेनपरिच्छेदकोयस्यतथाजानीयात्
तदेवविवृणोति तदेवेति जगदेवेत्यर्थः प्रणवोवाचकोविभाव्यते एतत्तर्हिप्रसिद्धमित्यर्थः इयंभावनाज्ञानवशादेवनबोधनः निर्वि
शेषब्रह्मसाक्षात्कारस्तदुत्तरंनेत्यर्थः तस्यसर्वद्वैतरूपमर्दकत्वात् ४८ उक्तमर्थंविवृणोति अकारेति अकारसंज्ञस्तद्वाच्यः पुरुषो
हिविश्वकोविश्वएवविश्वकः विश्वशब्देनपरिभाषितः अयंजाग्रत्साक्षीविराट् ततः स्वप्नसाक्षीतैजसः तेनपदेनपरिभाषितः
लिंगदेहाभिमानीहिरण्यगर्भउकारकः उकारप्रतिपाद्यईर्यते ततःसुषुप्तिसाक्षीप्राज्ञपदवाच्योमायोपाधिकोमकारस्तद्वाच्यः
पठ्यतेःखिलैर्वेदैः इयंभावनासमाधिपूर्वंसमाधेःपूर्वमेवनतत्त्वतः तत्त्वसाक्षात्कारेसतिनभवेत् सर्वस्यब्रह्मणिप्रविलयात्-

> पूर्वंसमाधेरखिलंविचिंतयेदोंकारमात्रंसचराचरंजगत् तदेववाच्यंप्रणवोहिवाचकोविभाव्यतेज्ञा
> नवशान्नबोधतः ४८ अकारसंज्ञःपुरुषोहिविश्वकोत्थकारकस्तैजसईर्यतेक्रमात् प्राज्ञोमकारः
> परिपठ्यतेःखिलैःसमाधिपूर्वंनतुनत्त्वतोभवेत् ४९ विश्वंत्वकारंपुरुषंविलापयेदुकारमध्येबहु-
> धाव्यवस्थितम् ततोमकारेप्रविलाप्यतैजसंद्वितीयवर्णंप्रणवस्यचांतिमे ५० मकारमप्यात्मनिचि
> द्घनेपरेविलापयेत्प्राज्ञमपीहकारणम् सोऽहंपरंब्रह्मसदाविमुक्तिमद्विज्ञानदृङ्मुक्तउपाधितोमलः ५१

४९ अथविलापनप्रकारमाहद्वाभ्याम् विश्वंत्विति उकारमध्येबहुधाव्यवस्थितंस्थूलदेहनिबंधनंस्थूलदेहाभिमानेनस्थितंवि
श्वंपुरुषंतद्वाचकमकारंचविलापयेत् तुश्चार्थे विलीनंभावयेत् ततस्तैजसंलिंगदेहाभिमानिनंपुरुषंतद्वाचकम् प्रणवद्वितीय
वर्णमुकारंविलीनंविश्वकंमकारेविलाप्यविलीनंभावयित्वा ५० ततस्तादृशंमकारंतद्वाच्यंप्राज्ञंचकारणंकारणत्वाभिमानिनंपु
रुषंईहात्मनिचिद्घनेपरेविलापयेत् तथाभावयेत् ततः सोऽहंसर्वविलापाधिष्ठानंपरंब्रह्मविभावयेत् तद्विशिनष्टि सदाविमुक्तिम
त् नित्यमुक्तम् नन्वहंपदार्थस्यरागद्वेषादिमलिनस्यकथंब्रह्मत्वभावनेत्याशंक्याहंपदार्थंविशिनष्टिउपाधितोमुक्तः अतएवाम
लः तथाभावनेसाधनंविज्ञानदृग्विज्ञानंनिदिध्यासनंब्रह्ममात्रप्रत्ययाविच्छेदरूपादृक्तत्साक्षात्कारेसाधनंयस्यसः ५१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंभावनावतोलक्षणमाह एवमिति उक्तप्रकारेणसदाजातापरमात्मन्येकभावनायस्यसः परिविस्मृतमखिलंपुत्रदेहादियेन सः अतएवस्वस्वरूपानंदेनैवतुष्टः नतुविषयानंदेन तस्यपरिणामेदुःखरूपत्वात्ततोविरक्तइत्यर्थः साक्षान्नित्यात्मनिसुखप्रकाशकः साक्षादौपाधिकनामरूपभेदराहित्येननित्यमखंडितमात्मस्वरूपंयत्सुखप्रकाशश्चतद्रूपः एवंरूपोविमुक्तोजीवन्मुक्तः अचलंनिश्चलंवारियस्यतादृशसिंधुवदास्ते विषयसंबंधरूपलहरीरहितआस्तइत्यर्थः ५२ ईदृशस्यमत्प्राप्तिर्भवत्येवेत्याह एवमिति उक्तप्रकारेणसदाभ्यस्तसमाधेर्योगिनः निवृत्ताः सर्वेषामिंद्रियाणांगोचराविषयाः शब्दादयोयस्य विनिर्जिता-अशेषारिपवः कामादयोयेनतस्यतज्जयेनविषयेष्वंतःकरणाप्रवृत्तिःसूचिता अतएवसर्वज्ञत्वनित्यत्वनित्यतृप्तत्वबोधरूपत्वस्वतं

एवंसदाजातपरात्मभावनःस्वानंदतुष्टःपरिविस्मृताखिलः आस्तेसनित्यात्मसुखप्रकाशकः साक्षाद्विमुक्तोऽचलवारिसिंधुवत् ५२ एवंसदाभ्यस्तसमाधियोगिनोनिवृत्तसर्वेंद्रियगोचरस्यहि विनिर्जिताशेषरिपोरहंसदादृश्योभवेयंजितषड्गुणात्मनः ५३ ध्यात्वैवमात्मानमहर्निशंमुनिस्तिष्ठेत्सदामुक्तसमस्तबंधनः प्रारब्धमश्नन्नभिमानवर्जितोमय्येवसाक्षात्प्रविलीयतेततः ५४ आदौचमध्येचतथैवचांततोभवंविदित्वाभयशोककारणम् हित्वासमस्तंविधिवादचोदितंभजेत्स्वमात्मानमथाखिलात्मनां ५५

त्रत्वनित्यमुक्तत्वानंतरूपाः षड्गुणायस्यतादृशआत्माजितोवशीकृतोयेनतस्यसदादृश्योभवेयम् एतेनमद्भक्तस्ययोगिनोऽहंदृश्योनतुभक्तिविमुखस्येतिसूचितम् ५३ एवंविधोजीवन्मुक्तःप्रारब्धवशेनअनभिमानःभोगानश्नंस्तिष्ठेत् ततोमय्येवविलीयते मद्रूपोभवतीत्याह ध्यात्वैवमिति ५४ सर्वधर्मापेक्षयाः यमेवधर्मोज्यायानित्याह आदौचेति भवंसंसारं आदिमध्यावसानेषुसर्वथाभयशोकयोःकारणंविदित्वातत्कारणीभूतंविधिवादैर्यजेतेत्यादिभिश्चोदितंबोधितंसमस्तंकर्ममार्गंकाम्यंहित्वा अखिलात्मनांजीवानांस्वरूपभूतमात्मानंपरमेश्वरंभजेत् यथाधनस्यार्जनेनादौदुःखंमध्येपालनंतत्रराजादिकृतभयमंतेनाशेशोकपर्यवसायिदुःखमेवंपदार्थमात्रेद्रष्टव्यम् ५५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मय्यभेदभावनयानामरूपाविभागेनमद्रूपएवभवतीत्यमुमर्थंसदृष्टांतमाह आत्मनीति आत्मनिसर्वाधिष्ठानेमयिइदंस्वस्वरूपंजीवमभे
देनविभावयन्यदातिष्ठतीतिशेषः तदामयाऽत्मनापरमेश्वरेणाभेदेनभवति अभिन्नोभवनितत्रदृष्टांतः यथासमुद्रेप्रविष्टंनद्यादिजलं
समुद्रएव यथाक्षीरेगवादिक्षीरेप्रक्षिप्तंपयः क्षीरमेव यथाव्योम्निमहाकाशेघटाद्यवच्छिन्नाकाशोघटादिभंगेयथाचर्मभस्त्रिकाद्य
वच्छिन्नोवायुरनिलेमहावायौनामरूपाविभागेनैक्यंभवतीत्यर्थः ५६ एवमात्मतत्वज्ञस्यजगत्सत्यत्वभ्रमः स्वतएवापैतीत्याह इ
त्थमिति हिअप्यर्थे लोकसंस्थितोऽपिजीवन्मुक्तिदशायांप्रारब्धवशाल्लोकव्यवहारंकुर्वन्नपिजगन्मृषैवेतिविभावयन्सन्यदियदा
इत्यमीक्षते एकात्म्यंजानीयात् तदानिवृत्तजगत्सत्यत्वभ्रमोभवतीतिशेषः तत्रहेतुः श्रुतियुक्तिमानतोनिराकृतत्वात् अतोऽ

आत्मन्यभेदेनविभावयन्निदंभवत्यभेदेनमयात्मनातदा यथाजलंवारिनिधौयथापयः क्षीरेवियद्व्यो-
म्न्यनिलेयथाऽनिलः ५६ इत्थंयदीक्षेतहिलोकसंस्थितोजगन्मृषैवेतिविभावयन्मुनिः निराकृतत्वा
च्छ्रुतियुक्तिमानतोयथेंदुभेदोदिशिदिग्भ्रमादयः ५७ यावन्नपश्येदखिलंमदात्मकंतावन्मदारा
धनतत्परोभवेत् श्रद्धालुरत्यूर्जितभक्तिलक्षणोयस्तस्यदृश्योऽहमहर्निशंहृदि ५८

न्यदार्तमित्यादिश्रुतिरूपात् जगन्मिथ्यादृश्यत्वात्शुक्तिरजतवदितितदुपबृंहितानुमानरूपान्मानतः प्रमाणतोनिराकृतत्वात् त
त्रदृष्टांतोयथेंदुभेदः एकचंद्रेद्विचंद्रत्वभ्रमस्तदेकत्वज्ञानेननिवर्तते यथाचदिशिप्राच्यादौअन्यदिक्त्वभ्रमः सोऽपितत्वज्ञाना
न्निवर्तते एवंभ्रमतः पुरुषस्यदिक्षुभ्रमणभ्रमः निकटवर्तिवृक्षादौचभ्रमणभ्रमस्तत्स्थैर्यज्ञानेननिवर्ततेतद्वत् ५७ ईदृशज्ञा
ज्ञानेमदाराधनमेवोपायइत्याह यावदिति अखिलंजगत्मदात्मकंमधिष्ठानकंमद्विवर्तभूतंयावन्नपश्येत् तावन्मदाराधनश्र
द्धालुः भगवदाराधनमेवज्ञानप्रापकमित्यत्रदृढविश्वासवान् अतिशयेनोर्जितावृद्धिमतीभक्तिर्मयिभगवतिपूज्यताबुद्धिरूपाचिन्हं
लक्षणंयस्यसः तावन्मदाराधननिष्ठोभवेत् एवंहितस्यहृदिअहमहर्निशंदृश्योभवामि येयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजाम्यहमिति

स्मृतेः ५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वोक्तवचनजातस्य श्रुतिसमत्वं कथमेतदालोचनमपि मदाराधनप्रतिबंधकदुरितध्वंसोपाय इत्याह रहस्यमिति श्रुतिसारसंग्रहत्वेनातिगोपनीयतात्अप्रमाणशंकाकलंकराहित्यं सूचितमालोचयति सम्यग्विचारयति ५९ अथ भगवान् उक्तमेवार्थं संक्षेपेणादर्श्यापि पुनराह भ्रातरिति यदीति यदित्यर्थे यदिदं जगत्परिदृश्यते तत्सर्वं मायैवेति ज्ञात्वेति शेषः चेतसा सर्वं परिहृत्य तत्रौदासीन्यं कृत्वा मद्भावनया मदैक्यभावनया भावितं शरुद्धं मानसं यस्य तादृशस्तिष्ठ इत्युपदिश्याशिषमाह निरामयः सन् सुखी भव सर्वदुःखनिवृत्त्येति भावः ततोऽनंतरं गामन्यामाशिषमाह आनंदमयो भव तद्रूपो भवेत्यर्थः यद्यपि पूर्णमानंदरूपत्वमस्त्येव तथा

रहस्यमेतच्छ्रुतिसारसंग्रहं मया विनिश्चित्य तवोदितं प्रिय यस्त्वेतदालोचयतीह बुद्धिमान्स मुच्यते पातकराशिभिः क्षणात् ५९ भ्रातर्यदीदं परिदृश्यते जगन्मायैव सर्वं परिहृत्य चेतसा मद्भावनाभावितशरुद्धमानसः सुखी भवानंदमयो निरामयः ६० यः सेवते मामगुणं गुणात्परं हृदा कदा वा यदि वा गुणात्मकम् सोऽहं स्वपादांचितरेणुभिः स्पृशन्पुनाति लोकत्रितयं यथा रविः ६१

ऽपि तत्प्राप्तिर्विस्मृतकंठस्थभूषणप्राप्तिवत् ६० एवंरीत्या स्वोपासकस्य लोकपावनत्वमाह य इति कदा वा यदा कदाचिदित्यर्थः हृदा निर्मलेनांतःकरणेन यो मामगुणं प्राकृतसत्त्वरजस्तमोरूपगुणरहितम् सच्चिदानंदरूपत्वात् अत एव गुणात्परं गुणादव्याकृतात्परं मायातीतं यदि वा यद्वेत्यर्थे गुणात्मकं सर्वज्ञत्वादिलोकोत्तरलावण्यादिगुणवानात्मा मूर्तिर्यस्य तं दृश्यमानं रूपं सेवते सद्विविधोऽप्युपासकः अहं मत्स्वरूप एव मामक इत्यर्थो वा प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय इत्युक्तेः तादृशो भक्तः स्वपादलग्नरेणुभिः संस्पृशन्लोकत्रयमपि पुनाति अज्ञानध्वांतनिरसनेन पवित्रीकरोति यथा रविः स्वकरैर्जगद्वितिमिरीकरोति तद्वत् ६१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

इदानीमेतद्ग्रंथार्थालोचनासमर्थस्य पाठमात्रतोऽपि महत्फलमाह विज्ञानं विज्ञानजनकं करणव्युत्पत्त्येति बोध्यम् वेदांतैरुपनिष
द्वाक्यैर्वेद्यं चरणं जगज्जन्मादिलक्षणं कर्म यस्य तेन ननु पाठमात्रादेतादृशमहत्फलप्राप्तिः कथमित्याशंक्य भवत्येवेति सूचयंस्तत्र हे
तुमाह मद्वचनेषु भक्तिर्विश्वासो यदीत्यर्थाद्गुरुवाक्यविश्वासस्यैव फलदायकत्वादिति भावः ६२ इति श्रीमत्सकलराजविप
दुद्धरणसमर्थेत्यादिबिरुदावलीविराजमानस्य हिम्मतिवर्मणः पुत्रस्य श्रीरामवर्मणः कृतावध्या॰ उत्तरकांडे श्रीरामगीतानाम पंच

विज्ञानमेतदखिलं श्रुतिसारमेकं वेदांतवेद्यचरणेन मयैव गीतम् यः श्रद्धया परिपठेद्गुरुभक्तियुक्तो म
द्रूपमेति यदि मद्वचनेषु भक्तिः ६२ इति श्रीमदध्यात्मरामायणे उमामहेश्वरसंवादे उत्तरकांडे श्रीराम
गीतानाम पंचमः सर्गः ५ श्रीमहादेव उवाच एकदा मुनयः सर्वे यमुनातीरवासिनः
आजग्मू राघवं द्रष्टुं भयाल्लवणरक्षसः १ कृत्वाऽग्रे तु मुनिश्रेष्ठं भार्गवं च्यवनं द्विजाः असंख्याताः स
मायाता रामाद्भयकांक्षिणः २ तान्पूजयित्वा परया भक्त्या रघुकुलोत्तमः उवाच मधुरं वाक्यं हर्षयन्मु
निमंडलम् ३ करवाणि मुनिश्रेष्ठाः किमागमनकारणम् धन्योऽस्मि यदि यूयं मां प्रीत्या द्रष्टुमिहाग
ताः ४ दुष्करं चापि यत्कार्यं भवतां तत्करोम्यहम् आज्ञापयंतु मां भृत्यं ब्राह्मणा दैवतं हि मे ५ तच्छ्रु
त्वा सहसा हृष्टश्च्यवनो वाक्यमब्रवीत् मधुनामा महादैत्यः पुरा कृतयुगे प्रभो ६ आसीदतीव धर्मा
त्मा देवब्राह्मणपूजकः तस्य तुष्टो महादेवो ददौ शूलमनुत्तमम् ७ प्राह चानेन यं हंसि स तु भस्मीभवि
ष्यति रावणस्यानुजा भार्या तस्य कुंभीनसी श्रुता ८ तस्यां तु लवणो नाम राक्षसो भीमविक्रमः आ
सीद्दुरात्मा दुर्धर्षो देवब्राह्मणहिंसकः ९

मः सर्गः ५ एकदेति लवणरक्षसः लवणनाम्नो भयादित्य
र्थः १ रामाल्लवणकृतभयनाशकांक्षिणः २ ३ हे मुनिश्रेष्ठाः अहं किं भवत्कार्यं करवाणि मत्समीपे भवदागमनस्य च किं का
रणं यदि यत्प्रीत्या सर्वदुःखनिवर्तनक्षमत्वबुद्ध्या या प्रीतिस्तया यावद्द्रष्टुमागतास्तद्धन्योऽस्मि ४ ५ ६ अनुत्तमं न विद्यते शत्रु
वधे उत्तममधिकं यस्मात्तत् ७ ८ यतो दुरात्मातः सर्वैर्दुर्धर्षो दुःसहः ९ ६९ ६९ ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वोऽस्माकं सार्वभौमो भवत्विति शेषः १० विगतज्वराः गतदुःखाः ११ लवणराक्षस मित्यस्य कोवा हनिष्यतीत्यनेनान्वयः कोवा ब्राह्मणेभ्यो भयं दद्यात् दास्यतीत्यर्थः १२ १३ १४ वधाय च वधायेत्यर्थः हन्यां हनिष्यामीत्यर्थः १५ १६ अभिषेचनं निमित्तं विषयस्य सप्तम्यामयमर्थः फलतिअकारयत् वसिष्ठादिभिरिति

पीडितास्तेन राजेंद्र वयं त्वां शरणं गताः तच्छ्रुत्वा राघवोऽप्याह माभैर्वो मुनिपुंगवाः १० लवणं नाशयिष्यामि गच्छंतु विगतज्वराः इत्युक्त्वा प्राह रामोऽपि भ्रातॄन् को वा हनिष्यति ११ लवणं राक्षसं दद्याद्ब्राह्मणेभ्यो भयं महत् तच्छ्रुत्वा प्रांजलिः प्राह भरतो राघवाय वै १२ अहमेव हनिष्यामि देवाज्ञापय मां प्रभो ततो रामं नमस्कृत्य शत्रुघ्नो वाक्यमब्रवीत् १३ लक्ष्मणेन महत्कार्यं कृतं राघव संयुगे नंदिग्रामे महाबुद्धिर्भरतो दुःखमन्वभूत् १४ अहमेव गमिष्यामि लवणस्य वधाय च त्वत्प्रसादाद्रघुश्रेष्ठ हन्यां तं राक्षसं युधि १५ तच्छ्रुत्वा स्वांकमारोप्य शत्रुघ्नं शत्रुसूदनः प्राहाद्यैवाभिषेक्ष्यामि मथुराराज्यकारणात् १६ आनाय्य च ससंभारान्लक्ष्मणेनाभिषेचने अनिच्छंतमपि स्नेहादभिषेकमकारयत् १७ दत्वा तस्मै शरं दिव्यं रामः शत्रुघ्नमब्रवीत् अनेन जहि बाणेन लवणं लोककंटकम् १८ स तु संपूज्य तच्छूलं गेहे गच्छति काननम् भक्षणार्थं तु जंतूनां नानाप्राणिवधाय च १९ स तु नायाति सदनं यावद्वनचरो भवेत् तावद्देव पुरद्वारि तिष्ठ त्वं धृतकार्मुकः २० योत्स्यते स त्वया क्रुद्धस्तदा वध्यो भविष्यति तं हत्वा लवणं क्रूरं तद्वनं मधुसंज्ञितम् २१ निवेश्य नगरं तत्र तिष्ठ त्वं मेऽनुशासनात् अश्वानां पंचसाहस्रं रथानां च तदर्धकम् २२ गजानां षट्शतानीह पत्तीनामयुतत्रयम् आगमिष्यंति पश्चात्त्वमग्रे साधय राक्षसम् २३ इत्युक्त्वा मूर्ध्न्यवघ्राय प्रेषयामास राघवः शत्रुघ्नं मुनिभिः सार्धमाशीर्भिरभिनंद्य च २४ शत्रुघ्नोऽपि तथा चक्रे यथा रामेण चोदितः हत्वा मधुसुतं युद्धे मथुरामकरोत्पुरीम् २५

शेषः १७ १८ गेहे संपूज्य स्थापयित्वा वनं गच्छतीत्यर्थः १९ स तु यावद्वनचरो भवेत् भवति सदनं नायाति तावद्देवेत्यन्वयः २० क्रुद्धः सन् योत्स्यते शूलं विनैवेति शेषः २१ २२ २३ त्वमग्रे प्रथममेक एव राक्षसं साधय नाशय पश्चाद्यथोत्तरं सेना त्वत्समीपमागमिष्यतीत्यर्थः २४ २५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्फीतांसमृद्धांजनपदाम् जनवासस्थानभूतांपूर्वंहेतुवनत्वान्नतथा २६.२७ क्रममेवाह उपनीतौचेति २८ यत्पुराशंकरेणपार्वत्यै
प्रोक्तंरामायणंतद्वेदोपबृंहणार्थायवेदतात्पर्यार्थज्ञाननिमित्तमग्राहयतशब्दतोऽर्थतश्चबोधितवानित्यर्थः २९ तंत्रीशब्दस्ताला
भ्यांसमायुक्तौअवैषम्येणयुक्तौयथातयोर्वैषम्यंनभवति तथागायंतौचेरतुः तंत्रीलयेतिपाठेतंत्र्यालयोमूर्छनातत्रसमायु
क्तौअत्यंतनिपुणौ ३०.३१ भूलोकेगंधर्वकिंनरमध्येनेदृशः देवालयेस्वर्गेदेवेषुनपातालेनागेषुनअथवाब्रह्मलोकेऽपिनेदृशो

स्फीतांजनपदांचक्रेमथुरांदानमानतः सीताऽपिसुषुवेपुत्रौद्वौवाल्मीकेरथाश्रमे २६ मुनिस्तयोर्ना
मचक्रेकुशोज्येष्ठोनुजोलवः क्रमेणविद्यासंपन्नौसीतापुत्रौबभूवतुः २७ उपनीतौचमुनिनावेदा
ध्ययनतत्परौ कृत्स्नंरामायणंप्राहकाव्यंबालकयोर्मुनिः २८ शंकरेणपुराप्रोक्तंपार्वत्यैपुरहारिणा
वेदोपबृंहणार्थायतावग्राहयतप्रभुः २९ कुमारौस्वरसंपन्नौसुंदरावश्विनाविव तंत्रीतालसमायुक्तौ
गायंतौचेरतुर्वने ३० तत्रतत्रमुनीनांतौसमाजेसुररूपिणौ गायंतावभितोदृष्ट्वाविस्मितामुनयोऽब्रुव
न् ३१ गंधर्वेष्विहकिंनरेषुमुनिवादेवेषुदेवालयेपातालेष्वथवाचतुर्मुखगृहेलोकेषुसर्वेषुच अस्माभि
श्चिरजीविभिश्चिरतरंदृष्ट्वादिशःसर्वतोनाज्ञायीदृशगीतवाद्यगरिमानादर्शिनाश्राविच ३२ एवंस्तुव-
द्भिरखिलैर्मुनिभिःप्रतिवासरम् आसातेसुखमेकांतेवाल्मीकेराश्रमेचिरम् ३३ अथरामोऽश्वमे-
धादींश्चकारबहुदक्षिणान् यज्ञान्स्वर्णमयींसीतांविधायविपुलद्युतिः ३४ तस्मिन्वितानेऋषयःस
र्वेराजर्षयस्तथा ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःसमाजग्मुर्दिदृक्षवः ३५ वाल्मीकिरपिसंगृह्यगायंतौतौकु
शीलवौ जगामऋषिवाटस्यसमीपंमुनिपुंगवः ३६ तत्रैकांतेस्थितंशांतंसमाधिविरमेमुनिम् कु
शःपप्रच्छवाल्मीकिंज्ञानशास्त्रंकथांतरे ३७

गायकःनाज्ञायीत्यस्यैवविवरणंनादर्शिसाक्षादीदृशंगानंस्वकर्णाभ्यांनश्रु
तमित्यर्थः नाश्राविकर्णोपकर्णिकयामुकदेशेईदृशोविशिष्टगानास्तीतिनश्रुतमपीत्यर्थः ३२ स्तुवद्भिर्मुनिभिःसहेतिशेषः ३३ ३४ वितानेयज्ञसंस
दिदिदृक्षवः यज्ञमितिशेषः संगृह्यगृहीत्वाऋषिवाटस्यऋषिवाटस्थानस्य ३५ ३६ ज्ञानशास्त्रंतत्वज्ञानकारणंशास्त्रंइतःपरंमुनिवियोगकाल
स्यसन्निहितत्वादिदंगुह्यंतत्वंपप्रच्छेतिभावः ३७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भवतः सकाशादिति शेषः संसृतिर्बंधः संसाररूपोबंधः ३८ ३९ तन्मत्तः श्रुत्वायथामयोदितंकथितंभविष्यसि ४० तथैवाचरेत्यन्वयः अदेहस्यवस्तुतोदेहसंबंधहीनस्यापिदेहोमहागेहमेवयथागृहस्वामिनागृहस्यननादात्म्यंतथास्यचिदात्मनोदेहेनापिनतदितिभावः ४१ तस्यचिदात्मनोऽस्मिन्देहेऽहंकारएवमंत्रीसचाहंकारस्तेनैवकल्पितः तत्सान्निध्येन मायायास्तद्रूपः परिणामइत्यनस्तेनकल्पितइत्युक्तम् सोऽहंकारः स्वंस्वीयंदेहरूपगेहविषयमहंकारंममेत्याकाराभिमानंचिदात्मनिआरोप्य ४२ तेनचिदात्मनातादात्म्यमभेदमापन्नो यतोतः स्वचेष्टितंचिदानंदेविदधाति ननुजडस्याहंकारस्यकथंचेष्टितत्वमतआह तद्भासितवपुस्तत्संपर्कादेवतादृशसामर्थ्यवानयंजात

भगवान्श्रोतुमिच्छामिसंक्षेपाद्भवतोऽखिलम् देहिनः संसृतिर्बंधः कथमुत्पद्यतेदृढः ३८ कथंविमुच्यतेदेहीदृढबंधाद्भवाभिधात् वक्तुमर्हसिसर्वज्ञमह्यंशिष्यायतेमुने ३९ वाल्मीकिरुवाच शृणुवक्ष्यामितेसर्वंसंक्षेपाद्बंधमोक्षयोः स्वरूपंसाधनंचापिमत्तः श्रुत्वायथोदितम् ४० तथैवाचरभद्रंतेजीवन्मुक्तोभविष्यसि देहएवमहागेहमदेहस्यचिदात्मनः ४१ तस्याहंकारएवास्मिन्मंत्रीतेनैवकल्पितः देहगेहाभिमानंस्वंसमारोप्यचिदात्मनि ४२ तेनतादात्म्यमापन्नः स्वचेष्टितमशेषतः विदधातिचिदानंदेतद्भासितवपुः स्वयम् ४३ तेनसंकल्पितोदेहीसंकल्पनिगडावृतः पुत्रदारगृहादीनिसंकल्पयतिचानिशम् ४४ संकल्पयन्स्वयंदेहीपरिशोचतिसर्वदा त्रयस्तस्याहमोदेहाअधमोत्तममध्यमाः ४५ तमः सत्वरजः संज्ञाजगतः कारणंस्थितेः तमोरूपाद्धिसंकल्पान्नित्यंतामसचेष्टया ४६

इत्यर्थः ४३ तेनाहंकारेणसंकल्पितोयमेवसंकल्पान्करोतीतिसंकल्पविषयीकृतः यद्वा स्वीयसंकल्पेनैवतद्वान्कृतोऽत्यंतसन्निकर्षेणतदात्म्यापन्नत्वात् यथाभार्याविशिष्टएवगृहस्थोगृहस्थस्यभार्येतिचव्यवहारस्तद्वदयंव्यवहारोबोध्यः तदीयसंकल्परूपनिगडेनावृतोबद्धः संकल्पयतिकामयते ४४ तानिकामयन्तदलाभेलब्धनाशेचशोचतित्रयः तमः सत्वरजोरूपाः ४५ तदेवाह तमइत्यादि अतएवजगतः स्थितेःकारणं तेषांकार्यविशेषानाह तमोरूपादितितमोरूपात्तमोगुणप्राधान्येन कृतात्संकल्पादित्यर्थः वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् तमोरूपादित्युक्तकारणानुरूपत्वात्कार्यस्यतत्कृतचेष्टायास्तामसत्वम् ४६ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४७ मोक्षोप्यनयैवद्वत्याप्राप्यइत्याहादूरेति अतएवसपुरुषः सुखरूपस्तिष्ठतिहिप्रसिद्धंयस्यरजोरूपः संकल्पः सलोकेव्यवहारवान् ४८
ततः व्यवहारयुतः पुत्रदारानुरंजितः संसारेराजससंकल्पकृततत्तत्कर्मवशात्तिष्ठतियस्यसंकल्प एतत्पूर्वोक्तंत्रिविधमपिरूपंपरित्यज्य
शाम्यतीतिशेषः ४९ सपरंपदमाप्नोतिसत्वरूपसंकल्पस्यहिक्रमेणसर्वसंकल्पनाशद्वारा दूरमोक्षत्वंप्रागुक्तंबोध्यं आत्मपरिक्षयेअ-
न्नात्मासंकल्पः अतस्त्वंदृष्टीः सर्वेंद्रियज्ञानानिपरित्यज्यमनसैवमनोविनियम्यविषयेभ्योनिवर्त्य ५० बाह्येंद्रियविषयसहितोय-
आभ्यंतरेंद्रियविषयोऽर्थस्तस्यतद्विषयस्यसंकल्पस्यक्षयंकुरुसंकल्पंत्यजेत्यर्थः अन्योपायेननसर्वथासुखप्राप्तिरित्याह यदीति

अत्यंतंनामसोभूत्वाकृमिकीटत्वमाप्नुयात् सत्वरूपोहिसंकल्पोधर्मज्ञानपरायणः ४७ अदूरमोक्ष
साम्राज्यः सुखरूपोहितिष्ठति रजोरूपोहिसंकल्पोलोकेसव्यवहारवान् ४८ परितिष्ठतिसंसारेपुत्र
दारानुरंजितः त्रिविधंतुपरित्यज्यरूपमेतन्महामते ४९ संकल्पःपरमाप्नोतिपदमात्मपरिक्षये दृष्टीः
सर्वाःपरित्यज्यनियम्यमनसामनः ५० सबाह्याभ्यंतरार्थस्यसंकल्पस्यक्षयंकुरु यदिवर्षसहस्राणि
तपश्चरसिदारुणम् पातालस्यस्यभूस्थस्यस्वर्गस्थस्यापितेनघ नान्यःकश्चिदुपायोऽस्तिसंकल्पो
पशमादृते ५२ अनाबाधेविकारेस्वेसुखेपरमपावने संकल्पोपशमेयत्नंपौरुषेणपरंकुरु ५३ संक-
ल्पतंतौनिखिलाभावाःप्रोताःकिलानघ छिन्नेतंतौनजानीमः क्वयांतिविभवाःपराः ५४ निःसं
कल्पोयथाप्राप्तव्यवहारपरोभव क्षयेसंकल्पजालस्यजीवोब्रह्मत्वमाप्नुयात् ५५

५१ नाहृशतपःपूर्वकंपातालाद्यन्यतमलोकस्थस्यापितवसंकल्पोपशमादृतेतंविना ५२अनाबाधेदुःखासंभिन्ने अविकारेविषयसं
बंधंविनैवप्राप्येपरमपावनेस्वात्मरूपेसुखेतत्प्राप्तिनिमित्तंनकश्चिदुपायो स्तीत्यर्थस्तस्मात्तद्रूपशमेयत्नंकुरु ५३ संकल्पस्यैवाधार
त्वात्तन्नाशेएवसर्वविषयनिवृत्तिरित्याह संकल्पतंताविति विभावाः विशिष्टोभावः संसारोयेभ्यस्तादृशास्तेपराभावास्तंक्वयांतीतिनजा
नीमः सर्वथानश्यंत्येवेतिभावः ५४तस्मान्निःसंकल्पोत्यक्तेच्छोयथाप्राप्तंव्यवहारंकुर्वित्यर्थः संकल्पक्षयफलमाह क्षयेति ५५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रसभंहठेनविकल्पजालंत्यक्त्वा अधिगतपरमार्थांब्रह्मतत्त्वंयेनतद्भावमुपेत्यप्राप्यतद्द्वितीयंपदंअधिगमयप्राप्नुहिविततसुखायानु-
च्छेद्यसुखायतदर्थंनिदिध्यासनमुपदिशति सुषुप्तिकालिकाचित्तवृत्तिर्यस्यतादृशोभव सकलविषयरहितचित्तवृत्तिरेवब्रह्माकारा
चित्तवृत्तिरितिभावः ५६ इतिश्रीमत्सकल० उत्तरकांडेषष्ठःसर्गः ६ वाल्मीकिनेति सद्गुरूपदेशात्कुशस्योत्तमाधि

अधिगतपरमार्थतामुपेत्यप्रसभमपास्यविकल्पजालमुच्चैः अधिगमयपदंतदद्वितीयंविततसुखाय
सुषुप्तचित्तवृत्तिः ५६ इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेषष्ठःसर्गः ६
वाल्मीकिनाबोधितोसौकुशःसद्योगतभ्रमः अंतर्युक्तोबहिःसर्वमनुकुर्वंश्चचारसः १ वाल्मीकिर
पितौप्राहसीतापुत्रौमहाधियौ तत्रतत्रचगायंतौपुरवीथिषुसर्वतः २ रामस्याग्रेप्रगायेतांशुश्रूषु
र्यदिराघवः नग्राह्यंवैयुवाभ्यांतद्यदिकिंचित्प्रदास्यति ३ इतितौचोदितौतत्रगायमानौविचेरतुः
यथोक्तंऋषिणापूर्वंतत्रतत्राभ्यगायताम् ४ तांसशुश्रावकाकुत्स्थःपूर्वचर्यांततस्ततः अपूर्वपा
ठजातिंचगेयेनसमभिप्लुताम् ५ बालयोराघवःश्रुत्वाकौतूहलमुपेयिवान् अथकर्मांतरेराजास
माहूयमहामुनीन् ६ राज्ञश्चैवनरव्याघ्रःपंडितांश्चैवनैगमान् पौराणिकाःशब्दविदोयेचवृद्धाद्वि
जातयः ७ एतान्सर्वान्समाहूयगायकौसंप्रवेशयत् तेसर्वेहृष्टमनसोराजानोब्राह्मणादयः ८
रामंतौदारकौदृष्ट्वाविस्मितात्द्यनिमेषणाः अवोचन्नसर्वएवैतेपरस्परमथागताः ९ इमौरामस्य-
सदृशौबिंबाद्बिंबमिवोदितौ जटिलौयदिनस्यातांनचवल्कलधारिणौ १० विशेषंनाधिगच्छामो
राघवस्यानयोस्तदा एवंसंवदतांतेषांविस्मितानांपरस्परम् ११

कारित्वाच्च तत्कालमेवनिदिध्यासनांत-
त्साधनसंपदितिभावः यत्करोतितदनुकुर्वन्निवतत्रास्थाभावादितिभावः १ २ यदिकिंचिद्राघवोधनंदास्यति तन्नग्राह्यम्
३ यथोक्तंयथाशिक्षितम् ४ अपूर्वपाठजातिं अपूर्वपठनरीतिंगेयेनगानेनव्याप्ताम् ५ ६ शब्दविदः व्याकरणविदः ७
संप्रवेशयत् अडभावआर्षः ८ रामंदारकौचदृष्ट्वा विस्मिताःसंतोनिमेषणाअपश्यन्नितिशेषः ९ बिंबंप्रतिबिंबम् १० ११

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अतिमानुषं मनुष्यलोकीयगानमतिक्रांतम् १२ १३ नौआवांवन्यभोजनौस्वइतिशेषः १४ १५ १६ १७ प्रत्ययंसर्वजनस्यशुद्धत्वनिश्चयोत्पादकंश

उपचक्रमतुर्गातुंतावुभौमुनिदारकौ ततःप्रवृत्तंमधुरंगांधर्वमतिमानुषम् १२ श्रुत्वातन्मधुरंगीतमप
राण्हेरघूत्तमः उवाचभरतंचाभ्यांदीयतामयुतंवसु १३ दीयमानंसुवर्णंतुनतज्जगृहतुस्तदा किम-
नेनसुवर्णेनराजन्नौवन्यभोजनौ १४ इतिसंत्यज्यसंदत्तंजग्मतुर्मुनिसन्निधिम् एवंश्रुत्वातुचरितं
रामःस्वस्यैवविस्मितः १५ ज्ञात्वासीताकुमारौतौशत्रुघ्नंचेदमब्रवीत् हनूमंतंसुषेणंचबिभीषण
मथांगदम् १६ भगवंतंमहात्मानंवाल्मीकिंमुनिसत्तमम् आनयध्वंमुनिवरंससीतंदेवसंमितम्
१७ अस्यास्तुपर्षदोमध्येप्रत्ययंजनकात्मजा करोतुशपथंसर्वेजानंतुगतकल्मषाम् १८ सीतांत
द्वचनंश्रुत्वागताः सर्वेऽतिविस्मिताः ऊचुर्यथोक्तंरामेणवाल्मीकिंरामपार्षदाः १९ रामस्यहृद्गतंस
र्वंज्ञात्वावाल्मीकिरब्रवीत् श्वःकरिष्यतिवैसीताशपथंजनसंसदि २० योषितांपरमंदैवंपतिरेव
नसंशयः तच्छ्रुत्वासहसागत्वासर्वेप्रोचुर्मुनेर्वचः २१ राघवस्यापिरामोऽपिश्रुत्वामुनिवचस्तथा
राजानोमुनयःसर्वेशृणुध्वमितिचाब्रवीत् २२ सीतायाःशपथंलोकाविजानंतुशुभाशुभम् इत्यु
क्ताराघवेणाथलोकाःसर्वेदिदृक्षवः २३ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याःशूद्राश्चैवमहर्षयः वानराश्चस
माजग्मुःकौतूहलसमन्विताः २४ ततोमुनिवरस्तूर्णंससीतःसमुपागमत् अग्रतस्तमृषिंकृत्वा
यांतींकिंचिदवाङ्मुखी २५ कृतांजलिर्बाष्पकंठासीतायज्ञंविवेशतम् दृष्ट्वालक्ष्मीमिवायांतींब्र
ह्माणमनुयायिनीम् २६ वाल्मीकेःपृष्ठतःसीतांसाधुवादोमहानभूत् तदामध्येजनौघस्यप्रवि-
श्यमुनिपुंगवः २७ सीतासहायोवाल्मीकिरितिप्राहचराघवम् इयंदाशरथेसीतासुव्रताधर्मचारि
णी २८

पथमित्यन्वयः सीतामितिपूर्वान्वयि १८ १९ २० २१ राघवस्यापिसविधंतद्वचऊचुरितिअन्वयः राजानोमुन
यइतिसंबोधने २२ सीतायाःशपथंदृष्ट्वातस्याःशुभाशुभंधर्माधर्मरूपंविजानंतुनिर्णयंतु २३ २४ २५ बाष्पकंठासैव २६ २७ २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अपापाऽपिलोकापवादभीत्यात्यक्ता २९ सासीतामत्ययंविश्वासजनकंशपथंअत्रस्यानेऽस्मेरनिकरुणरसाक्रांतचित्ततयाइमाविनिप
दर्शानरुक्त्यंनदोषाय ३० तत्रादौभगवान्वाल्मीकिः स्वधर्मशपथैः सीतायाअदुष्टत्वंख्यापयति प्रचेतसइत्यादिना ३१ यथाद्ययावदनृत
मुक्तंनस्मरामितथा इमौतवपुत्रकाविति वाक्यमपिसत्यमेवेत्यर्थः ३२ ३३ प्रत्ययोविश्वासः ३४ महान्प्रत्ययजनकः शपथोऽग्निप्रवे-

अपापातेपुरात्यक्तामवाश्रमसमीपतः लोकापवादभीतेनत्वयाराममहावने २९ प्रत्ययंदास्यतेसीता
तदनुज्ञातुमर्हसि इमौतुसीतातनयोइमौयमलजानकौ ३० सुतौतुतवदुर्धर्षौतथ्यमेतद्ब्रवीमिते
प्रचेतसोऽहंदशमः पुत्रोरघुकुलोद्वह ३१ अनृतंनस्मराम्युक्तंयथेमौतवपुत्रकौ बहून्वर्षगणान्स
म्यक्तपश्चर्यामयाकृता ३२ नोपाश्नीयांफलंतस्यादुष्टेयंयदिमैथिली वाल्मीकिनैवमुक्तस्तुराघवः-
प्रत्यभाषत ३३ एवमेतन्महाप्राज्ञयथावदसिसुव्रत प्रत्ययोजनितोमह्यंतववाक्यैरकिल्बिषैः ३४
लंकायामपिदत्तोमेवैदेह्याप्रत्ययोमहान् देवानांपुरतस्तेनमंदिरेसंप्रवेशिता ३५ सेयंलोकभयाद्ब्र
ह्मन्नपापाऽपिसतीपुरा सीतामयापरित्यक्ताभवान्तत्क्षंतुमर्हसि ३६ ममैवजातौजानामिपुत्रावेतौ
कुशीलवौ शुद्धायांजगतीमध्येसीतायांप्रीतिरस्तुमे ३७ देवाःसर्वेपरिज्ञायरामाभिप्रायमुत्सुकाः
ब्रह्माणमग्रतः कृत्वासमाजग्मुः सहस्रशः ३८ प्रजाः समागमन्हृष्टाः सीताकौशेयवासिनी उदङ्
मुखीह्यधोदृष्टिः प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ३९ रामादन्यंयथाहंवैमनसाऽपिनचिंतये तथामेधरणीदे
वीविवरंदातुमर्हति ४० तथाशपंत्याःसीतायाःप्रादुरासीन्महाद्भुतम् भूतलाद्दिव्यमत्यर्थंसिंहासनम-
नुत्तमम् ४१ नागेंद्रैर्ध्रियमाणंचदिव्यदेहैरविप्रभम् भूदेवीजानकींदोर्भ्यांगृहीत्वास्नेहसंयुता ४२ स्वा
गतंतामुवाचैनांआसनेसन्यवेशयत् सिंहासनस्थांवैदेहींप्रविशंतींरसातलम् ४३

शरूपः ३५ लोकभयात्लोक
कृतदुर्वादभयात् ३६ जगतीमध्येतर्हिलोकमध्येशुद्धायांशपथेनसर्वलोकज्ञातशुद्धतायाम् ३७ ३८ ३९ विवरंप्रवेशायछिद्ररूपंमार्गं ४०
महाद्भुतमत्याश्चर्यंदिव्यंसिंहासनंप्रादुरासीत् ४१ सर्वाश्चर्यत्वदिव्यत्वोपपादकंरविप्रभमिति ४२ दोर्भ्यांगृहीत्वास्वागतमितितामुवाचाथैनामा
सनेसन्यवेशयत् ४३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

साधुवादश्च आसीदितिशेषः ४४ बहुधावाचः बहुप्रकारवाचः सीतेमैवंकर्तुमर्हाइतिराघवोगृहीतशपथोपिपुनःशपथग्रहणेप्रवृत्त
इत्येवंबहुप्रकारवाचः ४५ सीताशपथकारणात् बहुधावाचऊचुरित्यनुकर्षः तस्याश्चिंतापराः क्वसीतागमिष्यतीत्यादिचिंतायुक्ताः
ध्यानपरायणाः भूप्रविष्टसीतारूपस्यध्यानपरायणाः ४६ रामंनिरीक्षंतः किंकरिष्यतीत्याद्येवम् सीतांनिरीक्षंतः क्वयंगच्छत्येवेन्या
द्येवंप्रकारेणअचेतनमासीदितिशेषः ४७ भविष्यतः कार्यस्य गौरवंनिश्चयंज्ञात्वैवज्ञात्वाऽपि ४८ अजानन्निवशुशोचलोकव्यवहारात्तु

निरंतरापुष्पवृष्टिर्दिव्यासीतामवाकिरत् साधुवादश्चसुमहान्देवानांपरमाद्भुतः ४४ ऊचुश्चबहुधावाचो
अंतरिक्षगताःसुराः अंतरिक्षेचभूमौचसर्वेस्थावरजंगमाः ४५ वानराश्चमहाकायाःसीताशपथ
कारणात् केचिच्चिंतापरास्तस्याःकेचिद्ध्यानपरायणाः ४६ केचिद्रामंनिरीक्षंतःकेचित्सीतामचेत
सः मुहूर्तमात्रंतत्सर्वंतूष्णींभूतमचेतनम् ४७ सीताप्रवेशनंदृष्ट्वासर्वंसंमोहितंजगत् रामस्तुस
र्वंज्ञात्वैवभविष्यत्कार्यगौरवम् ४८ अजानन्निवदुःखेनशुशोचजनकात्मजाम् ब्रह्मणाऋषिभिः
सार्द्धंबोधितोरघुनंदनः ४९ प्रतिबुद्धइवस्वप्नात्चकारानंतराःक्रियाः विससर्जऋषीन्सर्वानृत्वि-
जोयेसमागताः ५० तान्सर्वान्धनरत्नाद्यैस्तोषयामासभूरिशः उपादायकुमारौतौअयोध्यामग
मत्प्रभुः ५१ तदादिनिस्पृहोरामःसर्वभोगेषुसर्वदा आत्मचिंतापरोनित्यमेकांतेसमुपस्थितः ५२
एकांतेध्याननिरतेएकदाराघवेसति ज्ञात्वानारायणंसाक्षात्कौसल्याप्रियवादिनी ५३ भक्त्याग
त्यप्रसंन्नंतंप्रणतामाहहृष्टधीः रामत्वंजगतामादिरादिमध्यांतवर्जितः ५४

सारेणेत्यर्थः बोधितःभाविनो
दुःपरिहारत्वादिकथाभिः कृतदुःखापनयनः ४९ ऋत्विजोयेइत्यत्रतान्विससर्जेत्यनुकर्षः ५० तान् ऋत्विक्प्रभृतीन् ५१ ए
कांतेसमुपस्थितः तत्रैवस्थितआसीत् ५२ ध्याननिरतेराघवेसतीत्यर्थः रामंतच्चरित्रैर्ऋषिवाक्यैश्च तत्कृपावशान्नारायणंज्ञा
त्वा ५३ प्रणतानारायणोऽयमितिबुद्ध्या आदिः कारणंस्वयंचोत्पत्तिनाशरहितस्तदभावादेवनमध्यवर्जितः ५२ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सर्वेषांपरमउत्कृष्टआत्मा अंतर्यामिविधयाप्रेरकत्वात्परानंदः हिरण्यगर्भानंदादपिउत्कृष्टोयआनंदस्तद्रूपः पूर्णः पुरुषः प्राप्तसर्वका
मत्वात्पूर्णः अतएवेश्वरः सर्वनियंताइदृशोपित्वंममगर्भरूपेगृहेमदीयपुण्याधिक्याज्जातोजातइव ५५ अवसानेत्वस्याअवसानका
लेतिवार्धकेइत्यर्थः त्वदवतारसमाप्तिकालेचसमयः प्रश्नावसरः अबोधजः अज्ञानजः कृत्स्नोननिवर्ततेसर्वदात्वत्संगात्किंचिच्छिन्न-
त्वो ऽपिसर्वथाननिवर्ततइतिभावः ५६ इदानीमपिअवसानकाले ऽपितथासंक्षेपतोबोधयेत्यन्वयः ५७ निर्वेदोविषयेष्वलंप्रत्ययस्तेन
वादिनीमीदृशवचनवक्त्रीम् ५८ श्रीन्मार्गानाह कर्मेत्यादि अभेदंबोध्यंज्ञानयोगस्त्रिधाएतज्जन्मानुष्ठितकर्मयोगसंपादितचित्तशु-
द्ध्याजातः एतज्जन्मानुष्ठितभक्तियोगकृतचित्तशुद्ध्याजातः पूर्वार्जिताभ्यामाभ्यांसंपादितयाएतज्जन्मनितदनुष्ठानानपेक्षोवेति अ

परमात्मापरानंदः पूर्णः पुरुषईश्वरः जातो ऽसिमेगर्भगृहेममपुण्यातिरेकतः ५५ अवसानेममाप्य
द्यसमयोप्यूद्धयूत्तम नाद्याप्यबोधजः कृत्स्नोभवबंधोनिवर्तते ५६ इदानीमपिमेज्ञानंभवबंध
निवर्तकम् यथासंक्षेपतोभूयात्तथाबोधयमांविभो ५७ निर्वेदवादिनीमेवंमातरंमातृवत्सलः दयालुःप्रा
हधर्मात्माजराजर्जरितांशुभाम् ५८ मार्गास्त्रयोमयाप्रोक्ताः पुरामोक्षाप्तिसाधकाः कर्मयोगोज्ञानयो-
गोभक्तियोगश्चशाश्वतः ५९ भक्तिर्विभिद्यतेमातस्त्रिविधागुणभेदतः स्वभावोयस्ययस्तेनतस्यभक्ति
र्विभिद्यते ६० यस्तुहिंसांसमुद्दिश्यदंभंमात्सर्यमेववा भेददृष्टिश्चसंरंभीभक्तोमेतामसः स्मृतः ६१ फलाभि
संधिर्भोगार्थीधनकामोयशस्तथा अर्चादौभेदबुद्ध्यामांपूजयेत्सतुराजसः ६२

न्यथाकेवलकर्मभक्तिभ्यांज्ञानंवि
नामोक्षस्यतमेवविदित्वातिमृत्युमेति नान्यःपंथाविद्यतेयनायेतिश्रुतिविरुद्धत्वायाथाश्रुतमूलासंगतिःस्यादितिदिक्तेषांमध्येभक्तियोग
रूपोमार्गोज्ञानजननेसुलभइत्यर्थः ५९ गुणभेदः तमोरजः सत्वरूपगुणभेदेनतामसीराजसीसात्विकीचेतित्रिधेत्यर्थः ६० भक्तिर्नैवि
ध्याद्भक्तस्यापित्रैविध्यंतत्रतामसंभक्तमाह यस्त्विति हिंसांशत्रोः दंभंपूजालाभादिफलंमात्सर्यंपरगुणद्वेषभेददृष्टिः अरिमित्रादिदृ
ष्टिः संरंभीतत्तद्विषयकाग्रहवान् ६१ फलंस्वर्गस्तदभिसंधिस्तत्कामः भोगऐहिकः यशइत्यस्ययशः कामइत्यर्थः गोबलीवर्द-
न्यायेनपृथग्निर्देशः आर्चादौप्रतिमादौआदिनास्थंडिलादिपूजास्थानसंग्रहः भेदबुद्ध्याअयमुपास्योहमुपासकइत्येवंरूपया ६२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यानिर्हरणायपापनाशायकर्ममत्पूजनरूपंपरस्मिन्मयिअर्पितंकुर्याद्भगवतःप्रेरणायायदस्वतंत्रेणमयाकृतंतेनसएवतुष्यत्विति बुद्धिर्ब्र
ह्मार्पणंनाम अथवाशास्त्रबोधितत्वादवश्यकर्तव्यमितिबुद्ध्यावायःकुर्यात्ससात्विकः अत्रापिभेदबुद्ध्येत्युपादानादभेदबुद्धिरेतत्फल
मितिसूचितम् ६३ एतत्फलीभूतंनिर्गुणभक्तियोगलक्षणमाह मद्गुणेति अविच्छिन्नामनोवृत्तिरित्यंतेनअनंतगुणालयेमयियाअवि
च्छिन्नामनोवृत्तिरेतत्सगुणध्यानस्यनिर्गुणध्यानस्यलक्षणंप्रापकम् तत्रदृष्टांतः यथागंगांबुनोंबुधौइतिअनेनाभेदविषयत्वंमनोवृ
त्तेर्दर्शितम् ६४ अहैतुक्यंफलानुद्देशः अतएवाव्यवहिताविशेषेणावहितासंबद्धासार्ष्टिःसारूप्यम् ६५ उक्तफलानिददात्यपिपरंतु-

परस्मिन्नर्पितंयस्तुकर्मनिर्हरणायवा कर्तव्यमितिवाकुर्याद्भेदबुद्ध्याससात्विकः ६३ मद्गुणश्रयणादेव
मय्यनंतगुणालये अविच्छिन्नामनोवृत्तिर्यथागंगांबुनोंबुधौ ६४ तदेवभक्तियोगस्यलक्षणंनिर्गुणस्य
हि ६४ अहैतुक्यव्यवहितायाभक्तिर्मयिजायते सामेसालोक्यसामीप्यसार्ष्टिसायुज्यमेववा ६५ द
दात्यपिनगृण्हंतिभक्तामत्सेवनंविना सएवात्यंतिकोयोगोभक्तिमार्गस्यभामिनि ६६ मद्भावंप्राप्नुया
त्तेनअतिक्रम्यगुणत्रयम् महताकामहीनेनस्वधर्माचरणेनच ६७ कर्मयोगेनशस्तेनवर्जितेनविहिं-
सनम् मद्दर्शनस्तुतिमहापूजाभिःस्मृतिवंदनैः ६८ भूतेषुमद्भावनयासंगेनासत्यवर्जनैः बहुमानेन
महतांदुःखिनामनुकंपया ६९ स्वसमानेषुमैत्र्याचयमादीनांनिषेवया वेदांतवाक्यश्रवणान्ममनामा
नुकीर्तनात् ७० सत्संगेनार्जवेनैवह्यहमःपरिवर्जनात् कांक्षयाममधर्मस्यपरिशुद्धांतरोजनः ७१

भक्तामत्सेवनंविनातेषुमत्सेवायाअभावात् तानिनगृण्हंतिनांगीकुर्वंति सएवसालोक्यादितिरस्कारएवआत्यंतिकोयोगः सएवपूर्णोभक्ति
योमत्सेवारहितंमोक्षमपिनबहुमन्यतेइति ६६ तेनभक्तियोगेनगुणत्रयंतद्रूपांमायामतिक्रम्यमद्भावंमदैक्यंप्राप्नुयात् अथकर्मयोगमाह
महतेति कामहीनेनफलोद्देशहीनेनस्वधर्मोनित्यनैमित्तिकरूपः ६७ तादृशकर्मयोगेनमद्भावंप्राप्नुयात् कथंभूतेनविहिंसनंहिंसावर्जितं
नहिंसारहितेनेतियावत् उक्तभक्तियोगमाप्त्युपायमाह मद्दर्शनेतिस्मृतिःस्मरणंवंदनंप्रणतिः ६८ सर्वभूतेषुमद्भावनयाईश्वरभावनयाअ
संगेनदुष्टसंगपरित्यागेन ६९ यमादयोयमनियमप्राणायामादयः ७० अहमः अहंकृतेः अहंकर्तेत्यादिबुद्धेः ममधर्मस्यमत्पूजादिरूपस्यकांक्ष
याइच्छया ७१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंजसाशीघ्रमायातिमदभिन्नोभवतिस्वाश्रयात्वायुनास्वाश्रयापकर्षणात् ७२ अहमात्माव्यवस्थितः सर्वभूचेतनोऽहमेवेत्यर्थः ७३ तंसर्वत्रचैतन्यसंपादकंमामज्ञात्वाबहिःक्रियोत्पन्नैरनेकभेदैर्द्रव्यैर्गंधपुष्पधूपादिभिर्हेअंबमेतोषणंसंतोषंनकुरुतेनजनयति इत्यर्थः सर्वभूतस्थितत्वेनमामज्ञात्वाकृतयापूजयामोक्षफलदोममसंतोषोनेत्यर्थः ७४ सर्वप्राण्यपमानकर्त्रायावत्प्रतिमानपूजितातावदेवविशिष्टानांसापूजायोग्यातदनंतरंनतत्पूजेत्यर्थः अर्चितइत्यस्यव्याख्यापूजितइति ७५ तावन्मामर्चयेदित्यर्थंमध्यमणिन्याप्नेनोत्तरान्वय्यपि यावत्सर्वभूतस्थितंमामात्मनिनस्मरेत् सएवाहमितिनजानीयात् तावदेवपूजादावधिकारोनतदुत्तरंपूज्यपूजकभावापग

मद्गुणश्रवणादेवयातिमामंजसाजनः यथावायुवशाद्गंधःस्वाश्रयाद्घ्राणमाविशेत् ७२ योगाभ्यासरतंचित्तमेवमात्मानमाविशेत् सर्वेषुप्राणिजातेषुह्यहमात्माव्यवस्थितः ७३ तमज्ञात्वाविमूढात्माकुरुतेकेवलंबहिः क्रियोत्पन्नैरनेकभेदैर्द्रव्यैर्मेनांबतोषणम् ७४ भूतावमानिनार्चायामर्चितोहंनपूजितः ७५ तावन्मामर्चयेद्देवंप्रतिमादौस्वकर्मभिः यावत्सर्वेषुभूतेषुस्थितंचात्मनिनस्मरेत् ७६ यस्तुभेदंप्रकुरुतेस्वात्मनश्चपरस्यच भिन्नदृष्टेर्भयंमृत्युस्तस्यकुर्यान्नसंशयः ७७ मामतःसर्वभूतेषुपरिच्छिन्नेषुसंस्थितम् एकंज्ञानेनमानेनमैत्र्याचार्चेदभिन्नधीः ७८ चेतसैवानिशंसर्वभूतानिप्रणमेत्सुधीः ज्ञात्वामांचेतनंशुद्धंजीवरूपेणसंस्थितम् ७९ तस्मात्कदाचिन्नेक्षेतभेदमीश्वरजीवयोः भक्तियोगोज्ञानयोगोमयामातरुदीरितः ८० आलंब्यैकतरंवापिपुरुषःशममृच्छति ततोमांभक्तियोगेनमातःसर्वहृदिस्थितम् ८१

मादितिभावः इयमेवभावनामुख्येतिध्वनयितुंभेदंनिंदति यस्त्विति भिन्नदृष्टेस्तस्यमृत्युःभयंकुर्यात्अत्रसंशयोनास्तीत्यर्थः ७६ तस्माद्भेदंत्यक्त्वैवाहमुपास्यइत्याह मामतइति एकंमांज्ञानेनमानेनएवंज्ञानपूर्वकंसर्वप्राणिसंमाननेनमैत्र्यासर्वत्रमित्रबुद्ध्यामामर्चेत् इतीयमेवमेमुख्यापूजाक्वापिशत्रुबुद्धिःसर्वथानकार्येतिभावः अभिन्नधीःएकएवचेतनोभगवान्सर्वत्रेत्येवंबुद्धिरित्यर्थः ७८ तथासर्वभूतानिचेतसाप्रणमेत् तत्रहेतुर्ज्ञात्वेति ७९ ईश्वरजीवयोरितिपरस्परजीवानांचेत्यपिबोध्यम् ज्ञानयोगोभक्तियोगसहितोज्ञानयोगइत्यर्थः ८० एकतरंकेवलभक्तियोगमपीत्यर्थः शममृच्छतितस्यपरिणामेज्ञानयोगप्रापकत्वादितिभावः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भक्तियोगेनउत्कृष्टोयमीश्वरः पूज्यइत्येवंरूपेणतत्रासामर्थ्ये आह पुत्ररूपेणवेति ॰२ तिस्रोगतीः सात्विकराजसतामसीः तत्रसात्विकी अ
र्चिरादिगतिः राजसी धूमादिगतिस्तामसीजायस्वम्रियस्वेत्येवंरूपा तत्राद्यादहराद्युपासकानांद्वितीयाकर्मिणांतृतीयान्येषांपरमांगतिम् ना
स्यप्राणाद्युत्क्रामंत्यत्रैव समवलीयंतइतिज्ञानिप्राप्याम् ॰३ पूर्वमेवचित्रकूटगिरौ ॰४ इतिश्रीमत्सकलरा॰ उत्तरकांडेमातृणांस्व

पुत्ररूपेणवानित्यंस्मृत्वाशांतिमवाप्स्यसि श्रुत्वारामस्यवचनंकौसल्यानंदसंयुता ॰२ रामंसदाहृ
दिध्यात्वाछित्वासंसारबंधनम् अतिक्रम्यगतीस्तिस्रोप्यवापपरमांगतिम् ॰३ कैकेयीचापियोगंर
घुपतिगदितंपूर्वमेवाधिगम्यश्रद्धाभक्तिप्रशांताहृदिरघुतिलकंभावयंतीगतासूः गत्वास्वर्गंस्फुरंती
दशरथसहितामोदमानावतस्थेमाताश्रीलक्ष्मणस्याप्यतिविमलमतिः प्रापभर्तुः समीपम् ॰४
इतिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेमातृणांस्वर्गप्रस्थानंनामसप्तमः सर्गः
७ श्रीमहादेवउवाच अथकालेगतेकस्मिन्भरतोभीमविक्रमः युधाजितामातुलेन-
ह्याहूतोः गात्ससैनिकः १ रामाज्ञयागतस्तत्रहत्वागंधर्वनायकान् तिस्रः कोटीः पुरेद्वेतुनिवेश्यरघु
नंदनः २ पुष्करंपुष्करावत्यांतक्षंतक्षशिलाह्वये अभिषिच्यसुतौतत्रधनधान्यसुहृद्वृतौ ३ पुन
रागत्यभरतोरामसेवापरोभवत् ततः प्रीतोरघुश्रेष्ठोलक्ष्मणंप्राहसादरम् ४ उभौकुमारौसौमित्रेगृ
हीत्वापश्चिमांदिशम् तत्रभिल्लान्विनिर्जित्यदुष्टान्सर्वापकारिणः ५ अंगदश्चित्रकेतुश्चमहासत्वप
राक्रमौ द्वयोर्द्वेनगरेकृत्वागजाश्वधनरत्नकैः ६ अभिषिच्यसुतौतत्रशीघ्रमागच्छमांपुनः राम-
स्याज्ञांपुरस्कृत्यगजाश्वबलवाहनः ७ गत्वाहत्वारिपून्सर्वान्स्थापयित्वाकुमारकौ सौमित्रिः पु
नरागत्यरामसेवापरोऽभवत् ८

र्गप्रस्थानंनामसप्तमः सर्गः ७ अथेति कस्मिन् कस्मिंश्चिद्दिवसे युधाजिता
मातुलेनाहूतः स्वदेशसमीपवर्तिगंधर्वविषयस्थगंधर्ववधार्थम् १ तिस्रः कोटीर्गंधर्वनायकान्हत्वेत्यन्वयः पुरेपुष्कराव
तीतक्षशिलाख्ये २ सुतौपुष्करतक्षनामानौ ३ ४ कुमारौस्वपुत्रौ पश्चिमांदिशंयाहीतिशेषः ५ ६ ७ ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ततः समागमनानन्तरम् ९ अतिबलस्य महर्षिमुख्यस्य दूतं मां पुरुषोत्तमाय निवेदयस्व यस्याहं दूतस्तस्य महर्षिमुख्यस्य रामाय चिराय वि ज्ञापनमस्ति रामं प्रति चिरकालं बोधनीयं वाक्यमस्ति १० सौमित्रिरित्यन्वयः ११ १२ १३ वर्धस्वेत्यस्य भूराज्याधिकस्वर्गराज्यलाभे न वर्धस्वेति तत्स्थदयस्थितोऽर्थः १४ तेनानामयं पृष्टो रामो तस्मै अनामयं पृष्ट्वा प्रोवाचेत्यन्वयः १५ यदर्थं यत्प्रापणार्थं तत्स्वस्वामिवाक्यम्

ततस्तु काले महति प्रयाते रामं सदा धर्मपथे स्थितं हरिम् द्रष्टुं समागादृषिवेषधारी कालस्ततो लक्ष्मणमि त्युवाच ९ निवेदयस्वातिबलस्य दूतं मां द्रष्टुकामं पुरुषोत्तमाय रामाय विज्ञापनमस्ति तस्य महर्षिमु ख्यस्य चिराय धीमन् १० तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिस्त्वरयान्वितः आचचक्षेऽथ रामाय स संप्राप्तं तपो धनम् ११ एवं ब्रुवन्तं प्रोवाच लक्ष्मणं राघवो वचः शीघ्रं प्रवेशय तं तात मुनिः सत्कारपूर्वकम् १२ लक्ष्म णस्तु तथेत्युक्त्वा प्रावेशयत तापसम् स्वतेजसा ज्वलन्तं तं घृतसिक्तं यथाऽनलम् १३ सोऽभिगम्य र घुश्रेष्ठं दीप्यमानः स्वतेजसा मुनिर्मधुरवाक्येन वर्धस्वेत्याह राघवम् १४ तस्मै स मुनये रामः पूजां कृ त्वा यथाविधि पृष्ट्वानामयमव्यग्रो रामः पृष्टोऽथ तेन सः १५ दिव्यासने समासीनो रामः प्रोवाच तापस म् यदर्थमागतोऽसि त्वमिह तत्प्रापयस्व मे १६ वाक्येन चोदितस्तेन रामेणाह मुनिर्वचः द्वंद्वमेव प्र योक्तव्यमनालक्ष्यं तु तद्वचः १७ नान्येन चैतच्छ्रोतव्यं नाख्यातव्यं च कस्यचित् शृणुयाद्वा निरीक्षेद्वा यः स वध्यस्त्वया भवेत् १८ तथेति च प्रतिज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् निष्पलं द्वारि सौमित्रे नायात्वत्र जनो रहः १९ यद्यागच्छति कोवापि स वध्यो मे न संशयः ततः प्राह मुनिं रामो येन वा त्वं विसर्जितः २० यत्ते मनीषितं वाक्यं तद्वदस्व ममाग्रतः ततः प्राह मुनिर्वाक्यं शृणु राम यथातथम् २१

१६ द्वंद्वमेव रहस्यमेव अनालक्ष्यं तृतीयेनेति शेषः १७ तदेव स्पष्टयति नान्येति निरीक्षेद्वा कथयन्तावावामिति शेषः १८ अत्र रहः रहस्थाने जन आवाभ्यामतिरिक्तस्तृतीयो जन इत्यर्थः १९ कोवाऽपि त्वं वा अन्यो वा येन त्वं विसर्जितः प्रेषितस्तस्य वा मनीषितं अथवा ते तवैव मनीषितं यद्वाक्यं तद्वदस्व २० यथातथं सत्यमि त्यर्थः २१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्वंकइतिजिज्ञासांसंभाव्यस्वयमेवोत्तरमाहाहंहीतिपूर्वजः सर्वसृष्ट्यपेक्षयापूर्वः महत्तत्वस्यैवायमंशविशेषइत्याह अतिरिक्तमेवेदंतत्वमिति शैवाः २२ मायासंगमस्तदीक्षणमात्रम् २३ अथब्रह्मवाक्यमाह रक्षितुमितिसमयः अवतारसमयेकृतः कालः एतावंतंकालंभूलोकेस्थित्वा पुनःस्वर्गमागंतेत्येवंरूपः ननुममस्वर्गेणकः संबंधइत्याशंकांनिवर्तयितुंपूर्वकथामाह पुरेति सदेवसौम्येदमग्रआसीदितिश्रुतेः माया१ पिकार्याक्षमत्त्वात्त्वदभेदेनैवतदेतिभाव २४ भार्ययामायया भवत्सान्निध्येनतस्याअप्येवंपरिणामशीलत्वादितिभावः भोगवतंशेषंतुष-

ब्रह्मणाप्रेषितोस्मीशकार्यार्थेनेंऽतिकंप्रभो अहंहिपूर्वजोदेवतवपुत्रःपरंतप २२ मायासंगमजोवीरका लःसर्वहरःस्मृतः ब्रह्मात्वामाह भगवान्सर्वदेवर्षिपूजितः २३ रक्षितुंस्वर्गलोकस्यसमयस्तेमहामते पुरात्वमेकएवासील्लोकान्संहृत्यमायया २४ भार्ययासहितस्त्वंमामादौपुत्रमजीजनः तथाभोगवतं- नागमनंतमुदकेशयम् २५ माययाजनयित्वात्वंद्वौससत्वौमहाबलौ मधुकैटभकौदैत्यौहत्वामेदोस्थि संचयम् २६ इमांपर्वतसंबद्धांमेदिनींपुरुषर्षभ पद्मेदिव्यार्कसंकाशेनाभ्यामुत्पाद्यमामपि २७ मां- विधायप्रजाध्यक्षंमयिसर्वंन्यवेदयत् सोऽहंसंयुक्तसंभारस्त्वामवोचंजगत्पते २८ रक्षांविधत्स्वभूते भ्योयेमेवीर्यापहारिणः ततस्त्वंकश्यपाज्जातोविष्णुर्वामनरूपधृक् २९ हतवानसिभूभारंवधाद्रक्षो गणस्यच सर्वांस्तूत्सार्यमाणास्तुप्रजास्तुधरणीधर ३० रावणस्यवधाकांक्षीमर्त्यलोकमुपागतः दशव र्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच ३१ कृत्वावासस्यसमयंत्रिदशेष्वात्मनःपुरा सतेमनोरथःपूर्णःपूर्णेचा युषितेनृषु ३२ कालस्तापसरूपेणत्वत्समीपमुपागमं ततोभूयश्चतेबुद्धिर्यदिराज्यमुपासितुम् ३३ भावआर्षः

एतावुभावपिमहत्तत्वाधिष्ठातारावित्याहुः २५ ससत्वौसपराक्रमौतन्मेदोस्थिसंचयंतद्रूपाम् २६ इमांमेदिनींनिर्मितवानितिशेषः ततस्तस्यना भ्यांविद्यमानेपद्मेमामुत्पाद्य २७ तंचमांप्रजाध्यक्षंविधाय भवान् मयिसर्वंप्रजोत्पादनपालनादिभारंन्यवेदयत् स्थापितवान् संयुक्तसंभारःअं गीकृतप्रजोत्पादनादिव्यवहारः २८ मेवीर्यापहारिणःमेवीर्यस्यमत्प्रजानांदुःखदाइत्यर्थः ततःमांप्रतितथाप्रतिज्ञानोत्तरमित्यर्थः २९ ३१ समयंवास कालप्रतिज्ञांमनोरथःप्रतिज्ञाविषयःकालः नृषुलोके आयुषिपूर्णेसति ३२ अहंकालस्तापसरूपेणत्वत्समीपमुपागमंप्राप्तवानस्मि ३३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तत्तथाभवराज्यमुपास्स्वेत्यर्थः ३४ ३५ कृत्स्नस्यजगतोंतकंनाशकंकालमित्यर्थः ३६ कार्यार्थेसंभवः तेननिष्पन्नंकार्यस्यावस्थानेनप्रयोजनमित्यर्थः ३७ मनोरथः अयमेवमेमनोरथोयदितोगमनमितिभावः ३८ स्थातव्यंतद्रक्षणायोद्युक्तेनभाव्यंमाययेत्यनेनसर्वमिदंमाये

तत्तथाभव भद्रंतेएवमाहपितामहः यदितेगमनेबुद्धिर्देवलोकंजितेंद्रिय ३४ सनाथाविष्णुनादेवाभवंतुविगतज्वराः चतुर्मुखस्यतद्वाक्यंश्रुत्वाकालेनभाषितम् ३५ हसन्रामस्तदावाक्यंकृत्स्नस्यांतकमब्रवीत् श्रुतंतवचवचोमेऽद्यममापीष्टतरंतुतत् ३६ संतोषःपरमोज्ञेयस्त्वदागमनकारणात् त्रयाणामपिलोकानांकार्यार्थंममसंभवः ३७ भद्रंतेस्तुगमिष्यामियतएवाहमागतः मनोरथस्तुसंप्राप्तोनमेऽत्रास्तिविचारणा ३८ मत्सेवकानांदेवानांसर्वकार्येषुवैमया स्थातव्यंमाययापुत्रयथाचाहप्रजापतिः ३९ एवंतयोःकथयतोर्दुर्वासामुनिरभ्यगात् राजद्वारंराघवस्यदर्शनापेक्षयाद्दृतम् ४० मुनिर्लक्ष्मणमासाद्यदुर्वासावाक्यमब्रवीत् शीघ्रंदर्शयरामंमेकार्यंमेऽत्यंतमाहितम् ४१ तच्छ्रुत्वाप्राहसौमित्रिर्मुनिंज्वलनतेजसम् रामेणकार्यंकिंतेऽद्यकिंतेऽभीष्टंकरोम्यहम् ४२ राजाकार्यांतरेव्यग्रोमुहूर्तंसंप्रतीक्ष्यताम् तच्छ्रुत्वाक्रोधसंतप्तोमुनिःसौमित्रिमब्रवीत् ४३ अस्मिन्क्षणेतुसौमित्रेनदर्शयसिचेद्दृढम् रामंसविषयंवंशंभस्मीकुर्यान्नसंशयः ४४ श्रुत्वातद्वचनंघोरमृषेर्दुर्वाससोभृशम् स्वरूपंतस्यवाक्यस्यचिंतयित्वासलक्ष्मणः ४५ सर्वनाशाद्वरंमेऽद्यनाशोह्येकस्यकारणात् निश्चित्यैवंततोगत्वारामायप्राहलक्ष्मणः ४६ सौमित्रेर्वचनंश्रुत्वारामःकालंव्यसर्जयत् शीघ्रंनिर्गम्यरामोऽपिददर्शात्रेःसुतंमुनिम् ४७

वैतिध्वनयति ३९ आदृतंयथाभवतितथादर्शनेच्छयाराजद्वारमभ्यगात् ४० ४१ रामेणकार्यंकिंतेइतितत्सर्वंकार्यमहंसंपादयामीतिभावः तदेवाह किंतेइत्यादि ४२ ४३ वंशंदशरथस्येतिशेषः तेनसर्वेषांभवदादीनांनाशंकरिष्यामीत्यर्थः ४४ भृशमतिशयेनघोरमित्यन्वयः स्वरूपंवाच्यंव्यंग्यमन्यार्थम् ४५ कारणाद्दुर्वासोरूपात् ४६ ४७ ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४८ वर्षसहस्राणांसंबंधीयउपवासस्तस्यसमापनंसमासआर्षः ४९ यत्सिद्धंगृहेऽस्तितद्भोजनमिच्छामि ५० अमृतममृतवत्स्वादु ५१ का
लेनभाषितमित्यन्वयः स्मृत्वाचशोकादियुक्तःसन् ५२ मनसाहतप्रायंज्ञात्वाप्रतिज्ञाया अन्यथाकर्तुमशक्यत्वादितिभावः ५३ ५४ स्ने

रामोऽभिवाद्यसंप्रीतोमुनिंपप्रच्छसादरम् किंकार्यंतेकरोमीतिमुनिमाहरघूत्तमः ४८ तच्छ्रुत्वारामवच
नंदुर्वासारामब्रवीत् अद्यवर्षसहस्राणामुपवाससमापनम् ४९ अतोभोजनमिच्छामि सिद्धंयत्तेर-
घूत्तम रामोमुनिवचःश्रुत्वासंतोषेणसमन्वितः ५० ससिद्धमन्नंमुनयेयथावत्समुपाहरत् मुनिर्भुक्त्वा
न्नममृतंसंतुष्टःपुनरभ्यगात् ५१ स्वमाश्रमंगतेतस्मिन्रामःसस्मारभाषितम् कालेनशोकदुःखार्तो
विमनाश्चातिविह्वलः ५२ अवाङ्मुखोदीनमनानशशाकाभिभाषितुम् मनसालक्ष्मणंज्ञात्वाहतप्रायं
रघूद्वहः ५३ अवाङ्मुखोबभूवाथतूष्णीमेवाखिलेश्वरः ततोरामंविलोक्याहसौमित्रिर्दुःखसंप्लुतम्
५४ तूष्णींभूतंचिंतयंतंगर्हेतंस्नेहबंधनम् मत्कृतेत्यजसंतापंजहिमांरघुनंदन ५५ गतिःकालस्यकलि
तापूर्वमेवेदृशीप्रभो त्वयिहीनप्रतिज्ञेतुनरकोमेध्रुवंभवेत् ५६ मयिप्रीतिर्यदिभवेद्यद्यनुग्राह्यतातव
त्यक्त्वाशंकांजहिप्राज्ञमामाधर्मंत्यजप्रभो ५७ सौमित्रिणोक्तंतच्छ्रुत्वारामश्चलितमानसः आहूयमं-
त्रिणःसर्वान्वसिष्ठंचेदमब्रवीत् ५८ मुनेरागमनंयच्चकालस्यापिहिभाषितम् प्रतिज्ञामात्मनश्चैवसर्व
मावेदयत्प्रभुः ५९ श्रुत्वारामस्यवचनंमंत्रिणःसपुरोहिताः ऊचुःप्रांजलयःसर्वेराममक्लिष्ट
कारिणम् ६०

हकृतंबंधनंगर्हंतंनिंदंतंस्नेहाद्धर्येशक्तत्वात्तदकरणेचप्रतिज्ञाहानिरितिचिंतयंतम् ५५ पूर्वमेवेदृशीतिइदमवश्यंभावीतिभावः मत्कृते-
त्वत्प्रतिज्ञाहानौममापिनरकइत्यर्थः ५६ धर्ममात्यजेत्यन्वयः अनेनप्रतिज्ञापालनमेवंक्षत्रियस्यमुख्योधर्मस्तद्विधेयानांचतत्प्रतिज्ञा
निर्वाहणंपरमोधर्मइतिचसूचितम् ५७ चलितमानसस्त्यक्तभ्रातृस्नेहः ५८ मुनेर्दुर्वाससः ५९ ६०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भूभारहारिणस्तावन्मात्रफलकतयाधृतशरीरस्यतवपूर्वंत्वत्तःपूर्वमित्यर्थः लक्ष्मणगमनंनिर्दिष्टंभाविसत्वर्थोऽस्याभिर्ज्ञातएवास्ते -
६१ प्रतिज्ञानेथैंपरित्यक्तेअन्यथाकृते ६२ धर्मेनष्टेराज्ञइतिशेषः तवत्रैलोक्यपालकत्वेनत्वद्धर्मनाशेसंपूर्णत्रैलोक्यनाशइतिभावः -
६३ ६४ समाश्रुत्य ६५ वसिष्ठादिवाक्यंश्रुत्वेत्यर्थः सतामुभयंसममेवेत्यन्वयः उक्तेउक्तवतीत्यर्थः ६६ ६७ नवद्वाराणिचक्षुषीकर्णौ

पूर्वमेवहिनिर्दिष्टंतवभूभारहारिणः लक्ष्मणेनवियोगस्तेज्ञातोविज्ञानचक्षुषा ६१ त्यजाशुलक्ष्मणंराम
माप्रतिज्ञांत्यजप्रभो प्रतिज्ञानेपरित्यक्तेधर्मोभवतिनिःफलः ६२ धर्मेनष्टेऽखिलंरामत्रैलोक्यंनश्यतिध्रु
वम् त्वंतुसर्वस्यलोकस्यपालकोऽसिरघूत्तम ६३ त्यक्त्वालक्ष्मणमेवैकंत्रैलोक्यंत्रातुमर्हसि रामोध
र्मार्थसहितंवाक्यंतेषामनिंदितम् ६४ सभामध्येसमाश्रुत्यप्राहसौमित्रिमंजसा यथेष्टंगच्छसौमित्रे
माभूद्धर्मस्यसंक्षयः ६५ परित्यागोवधोवापिसतामेवोभयंसमम् एवमुक्तेरघुश्रेष्ठेदुःखव्याकुलितेक्षणः ६६ रामंप्रणम्यसौमित्रिःशीघ्रंगृहमगात्स्वकम् ततोऽगात्सरयूतीरमाचम्यसकृतांजलिः ६७ न
वद्वाराणिसंयम्यमूर्ध्निप्राणमधारयत् यदक्षरंपरंब्रह्मवासुदेवाख्यमव्ययम् ६८ पदंतत्परसंधाम-
चेतसासोऽभ्यचिंतयत् वायुरोधेनसंयुक्तंसर्वेदेवाःसहर्षयः ६९ साग्नयोलक्ष्मणंपुष्पैस्तुष्टुवुश्चसमा
किरन् अदृश्यंविबुधैःकैश्चित्सशरीरंसवासवः ७० गृहीत्वालक्ष्मणंशक्रःस्वर्गलोकमथागमत् त-
तोविष्णोश्चतुर्भागंतंदेवंसुरसत्तमाः सर्वेदेवर्षयोदृष्ट्वालक्ष्मणंसमपूजयन् ७१ लक्ष्मणेहिदिवमा
गतेहरौसिद्धलोकगतयोगिनस्तदा ब्रह्मणासहसमागमन्मुदाद्रष्टुमाहितमहाहिरूपकम् ७२ इ
तिश्रीमदध्यात्मरामायणेउमामहेश्वरसंवादेउत्तरकांडेअष्टमः सर्गः समाप्तः ८ श्रीरामः

नासिकामुखंपायूपस्थेब्रह्मरंध्रंचेति ६८ अभ्यचिंतयत् वासुदेवोऽहमित्यध्यायत ६९ तुष्टुवुः पुष्पैःसमाकिरंश्चविबुधैःकैश्चि
दृश्यंकैरपिदेवैर्नदृश्यमित्यर्थः ७० ७१ हरौहर्यंशेसिद्धलोकगतयोगिनः तल्लोकस्ययोगिनइत्यर्थः आहितंप्राप्तंमहाऽहिरूपंयेन
तम् दुग्धंयथादधिभावमापद्यतेतथाऽयमेवदेहस्तत्राहिरूपतांप्राप्तइत्यर्थः ७२ इतिश्रीम॰ उत्तरकांडेअष्टमः सर्गः ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नैगमावणिजः १ अद्यचाहमित्यर्थः पदानुगः पदान्यनुलक्षीकृत्यगंता अन्यथानेनबहुव्यवधानंस्यादित्यर्थः २ उक्तेउक्तवतिसति ३ भरतोवा ऽपिभरतश्चापीत्यर्थः राज्यंगर्हयामास तन्निंदापूर्वकमिदंप्राहचेत्यर्थः ४ सत्येनशपेसत्यंमेनश्यतुयदि राज्याकांक्षेत्येकः शपथः त्वत्पादयो-

श्रीमहादेवउवाच लक्ष्मणंतुपरित्यज्यरामोदुःखसमन्वितः मंत्रिणोनैगमांश्चैववसिष्ठंचेदमब्रवीत् १ अभिषेक्ष्याभिभरतमधिराज्येमहामतिम् अद्यचाहंगमिष्यामिलक्ष्मणस्यपदानुगः २ एवमुक्तेर घुश्रेष्ठेपौरजानपदास्तदा द्रुमाइवछिन्नमूलादुःखार्ताःपतिताभुवि ३ मूर्च्छितोभरतोवाऽपिश्रुत्वा-रामाभिभाषितम् गर्हयामासराज्यंसप्राहेदंरामसन्निधौ ४ सत्येनचशपेनाहंत्वांविनादिविवाभुवि कांक्षेराज्यंरघुश्रेष्ठशपेत्वत्पादयोःप्रभो ५ इमौकुशलवौराजन्नभिषिंचस्वराघव कोसलेषुकुशंवीरमु त्तरेषुलवंतथा ६ गच्छंतुदूतास्त्वरितंशत्रुघ्नानयनायहि अस्माकमेनद्गमनंस्ववासायश्रृणोतुसः ७ भ रतेनोदितंश्रुत्वापतितास्ताःसमीक्ष्यतम् प्रजाश्चभयसंविग्नारामविश्लेषकातराः ८ वसिष्ठोभग-वान्रामसुवाचसदयंवचः पश्यतातादरात्सर्वाःपतिताभूतलेप्रजाः ९ तासांभावानुगंरामप्रसादं कर्तुमर्हसि श्रुत्वावसिष्ठवचनंताःसमुत्थाप्यपूज्यच १० सस्नेहोरघुनाथस्ताःकिंकरोमीतिचाब्रवीत् ततःप्रांजलयःप्रोचुःप्रजाभक्त्यारघूद्वहम् ११ गंतुमिच्छसियत्रत्वमनुगच्छामहेवयम् अस्माकमे षापरमाप्रीतिर्धर्मोयमक्षयः १२ तवानुगमनेरामहृद्गतानोदृढामतिः पुत्रदारादिभिःसार्धमनुयामो ऽद्यसर्वथा १३ तपोवनंवास्वर्गंवापुरंवारघुनंदन ज्ञात्वातेषांमनोदार्ढ्यंकालस्यवचनंयथा १४ भ क्तंपौरजनंचैवबाढमित्याहराघवः कृत्वैवंनिश्चितंरामस्तस्मिन्नेवाहनिप्रभुः १५ प्रस्थापयामासचतौ रामभद्रःकुशीलवौ अष्टौरथसहस्राणिसहस्रंचैवदंतिनाम् १६

त्वशपेत्वत्पादयोःस्पर्शेनचश पथइत्यपरःशपथः ५तर्हिसर्वगमनेकोराज्यंपालयिष्यतीत्याशंक्याहेमाविति ६७ तंतथाकृठोरंवदंनंपतिताभुवीतिशेषः ८ तातेतिसंबोधनम् ९ भावानुगं अभिप्रायानुगंपूज्येतिल्यबार्षः १० ११ अयंत्वदनुगमनरूपः १२ १३ तपोवनाद्यन्यतमंयद्गंतासितदनुयामइत्यर्थः १४ १५ १६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अ॰रा॰टी॰ ३० | उ॰कां॰

१७ कृच्छ्रेणभगवद्वियोगजदुःखासहिष्णुतयाक्लेशेन १८ अत्रिपुत्रस्यदुर्वाससःप्रतिज्ञांप्रजांसहनयनविषयाम् १९ चिकीर्षितंस्वगमनरूपंकुलस्यक्रमात्समूहस्यनाशनम् २० २१ २२ अक्षयैर्ऋषिभिः अतश्चिरजीविभिर्वसिष्ठाद्यैः २३ २४ २५ २६ २७ २८

षष्टिंचाश्वसहस्राणामेकैकस्मैददौबलम् बहुरत्नौबहुधनौहृष्टपुष्टजनावृतौ १७ अभिवाद्यगतौरामं
कृच्छ्रेणतुकुशीलवौ शत्रुघ्नानयनेदूतान्प्रेषयामासराघवः तेदूतास्त्वरितंगत्वाशत्रुघ्नायन्यवेदयन्
१८ कालस्यागमनंपश्चादत्रिपुत्रस्यचेष्टितम् लक्ष्मणस्यचनिर्याणंप्रतिज्ञांराघवस्यच १९ पुत्राभिषे
चनंचैवसर्वंरामचिकीर्षितम् श्रुत्वातद्दूतवचनंशत्रुघ्नःकुलनाशनम् २० व्यथितोऽपिधृतिंलब्ध्वापु-
त्रावाहूयसत्वरः अभिषिच्यसुबाहुंवैमथुरायांमहाबलः २१ यूपकेतुंचविदिशानगरेशत्रुसूदनः अ
योध्यांत्वरितंप्रागात्स्वयंरामदिदृक्षया २२ ददर्शचमहात्मानंतेजसाज्वलनप्रभम् दुकूलयुगसंवीतं
ऋषिभिश्चाक्षयैर्वृतं २३ अभिवाद्यरमानाथंशत्रुघ्नोरघुपुंगवम् प्रांजलिर्धर्मसहितंवाक्यंप्राहमहा
मतिः २४ अभिषिच्यसुतौतत्रराज्येराजीवलोचन तवानुगमनेराजन्विद्धिमांकृतनिश्चयम् २५ त्य
क्तुंनार्हसिमांवीर भक्तंतवविशेषतः शत्रुघ्नस्यदृढांबुद्धिंविज्ञायरघुनंदनः २६ सज्जोभवत्वमद्यान्हे
भवानित्यब्रवीद्वचः अथक्षणात्समुत्पेतुर्वानराःकामरूपिणः २७ ऋक्षाश्चराक्षसाश्चैवगोपुच्छाश्च
सहस्रशः ऋषीणांदेवतानांचपुत्रारामस्यनिर्गमम् २८ श्रुत्वाप्रोचूरघुश्रेष्ठंसर्वेवानरराक्षसाः त
वानुगमनेविद्धिनिश्चितार्थान्हिनःप्रभो २९ एतस्मिन्नंतरेरामंसुग्रीवोऽपिमहाबलः यथावदभिवा-
द्याहराघवंभक्तवत्सलम् ३० अभिषिच्यांगदंराज्ये आगतोऽस्मिमहाबलम् तवानुगमनेरामविद्धि
मांकृतनिश्चयम् ३१ श्रुत्वातेषांइदंवाक्यंऋक्षवानररक्षसाम् बिभीषणमुवाचेदंवचनंमृदुसादर
म् ३२ धरिष्यतिधरायावत्प्रजास्तावत्प्रशाधिमे वचनाद्राक्षसंराज्यंशापितोऽसिममोपरि ३३ २९ ३० ३१

३२ मेवचनात्प्रशाधिराक्षसंरक्षःसंबंधिराज्यंचप्रशाधि अतोन्यन्मावदेत्याह शापितोसीति अन्यवचनोक्तौमद्धपातकंतवेतिभावः ३३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३४ ममाज्ञांचिरंजीवेत्येवंरूपांद्वापरांतरेएतच्चतुर्युगीभिन्नयत्किंचिच्चतुर्युग्यंतर्गतद्वापरे ३५ युद्धंभवेत्भविष्यतितनः स्वर्गंग
मिष्यसीतिशेषः अत्रजांबवद्ग्रहणंमैंदद्विविदयोरप्युपलक्षणंतान्हनूमज्जांबवदादिभिन्नान् ३६ ३७ मास्थानिकंमहाप्रस्थानो
चितंक्षौमांबरइत्यादिरामविशेषणम् ३८ पद्मालक्ष्मीः पूर्वंगतासीत्तत्कालेलक्ष्मीरूपेणसन्निहिताजातेत्यर्थः ३९ अरुणकं

नकिंचिदुत्तरंवाच्यंत्वयामत्कृतकारणात् एवंविभीषणंतूक्त्वाहनूमंतमथाब्रवीत् ३४ मारुतेत्वंचिरं
जीवममाज्ञांमामृषाकृथाः जांबवंतमथप्राहनिश्चलंद्वापरांतरे ३५ मयासार्द्धंभवेद्युद्धंयत्किंचित्का
रणांतरे ततस्तान्राघवःप्राहऋक्षराक्षसवानरान् ३६ सर्वानेवमयासार्धंप्रयातेतिदयान्वितः ततः
प्रभातेरघुवंशनाथोविशालवक्षासितकंजनेत्रः पुरोधसंप्राहवसिष्ठमार्यंयांत्वग्निहोत्राणिपुरोगुरोमे
३७ ततोवसिष्ठोऽपिचकारसर्वंप्रास्थानिकंकर्ममहद्विधानात् क्षौमांबरोदर्भपवित्रपाणिर्महाप्रयाणा
यगृहीतबुद्धिः ३८ निष्क्रम्यरामोनगरात्सिताभ्राच्छशीवयातःशशिकोटिकांतिः रामस्यसव्येसितप
द्महस्तापद्मागतापद्मविशालनेत्रा ३९ पार्श्वेऽथदक्षेऽरुणकंजहस्ताश्यामायर्योभूरपिदीप्यमाना शा
स्त्राणिशस्त्राणिधनुश्चबाणाजग्मुः पुरस्ताद्धृतविग्रहास्ते ४० वेदाश्चसर्वेधृतविग्रहाश्चययुश्चस
र्वेमुनयश्चदिव्याः माताश्रुतीनांप्रणवेनसार्द्धंययौहरिंव्याहृतिभिःसमेता ४१ गच्छंतमेवानुगताज
नास्तेसपुत्रदाराःसहबंधुवर्गैः अनावृतद्वारमिवापवर्गंरामंव्रजंतंययुरात्तकामाः ४२ सांतःपुरःसा
नुचरःसभार्यःशत्रुघ्नयुक्तोभरतोऽनुयायात् गच्छंतमालोक्यरमासमेतंश्रीराघवंपौरजनाःसम
स्ताः ४३ सबालवृद्धाश्चययुर्द्विजाग्र्याःसामात्यवर्गाश्चसमंत्रिणोययुः सर्वेगताःक्षत्रमुखाः
प्रहृष्टावैश्याश्चशूद्राश्चतथाऽपरेच ४५

जहस्ताख्कपद्महस्ताभूस्तदधिष्ठात्रीदेवताएवमग्रेऽपिबोध्यम् ४० दि
व्यामुनयःसनकादयःश्रुतीनांमातागायत्री ४१ अनावृतद्वारमिवापवर्गतुल्यंव्रजंतंराममनुययुः ४२ अनुयायादन्वगच्छदित्य-
र्थः क्वचित्तथैवपाठः ४३ सामात्यवर्गाः समंत्रिणोद्विजाग्र्यायय्ः क्षत्रमुखाः क्षत्रंक्षत्रियोमुखंमुख्याअग्रेसरायेषांताहृशावैश्यादयः
४४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४५ दुःखबाह्यसुखयोगाभावेहेतुः आनंदरूपानुगताआनंदरूपंसममनुगताः तदनुगमनात्तदानंदप्रतिभासात्तद्योगः सर्वत्रवैरा-
ग्यंचेतिभावः ४६ जग्मुरनुजग्मुः योराममनारामंनयातोनानुयातस्तादृशोजंतुर्नासीदित्यर्थः ४७ राजनिगते: खिलंपुरंशून्यंब-
भूवहरिनेत्रजातांसरयूं ४८ स्मृतंपावनंविराड्रूपमात्मनोयेनसः अशेषमिदंजगत्तद्धृदिस्थंददर्श आत्मानंविराड्रूपंस्मृतवानित्यर्थः ४९

सुग्रीवमुख्याहरिपुंगवाश्चस्नाताविशुद्धाःशुभशब्दयुक्ताः नकश्चिदासीद्भवदुःखयुक्तोदीनोथवाबा
ह्यसुखेषुसक्तः ४५ आनंदरूपानुगताविरक्ताययुश्चरामंपशुभृत्यवर्गैः भूतान्यदृश्यानिचयानितत्र
येप्राणिनःस्थावरजंगमाश्च ४६ साक्षात्परात्मानमनंतशक्तिंजग्मुर्विरक्ताःपरमेकमीशम् नासीद-
योध्यानगरेतुजंतुःकश्चित्तदाराममनानयातः ४७ शून्यंबभूवाखिलमेवतत्रपुरंगतेराजनिरामचंद्रे
ततोतिदूरंनगरात्सगत्वादृष्ट्वानदींतांहरिनेत्रजाताम् ४८ ननंदरामःस्मृतपावनोतोददर्शचाशेषमि
दंहृदिस्थम् अथागतस्तत्रपितामहोमहान्देवाश्चसर्वेऋषयश्चसिद्धाः ४९ विमानकोटीभिरपा
रपारंसमावृतंखंसुरसेविताभिः रविप्रकाशाभिरभिस्फुरत्तज्ज्योतिर्मयंतत्रनभोबभूव ५० स्वयंप्र
काशैर्महतांमहद्भिःसमावृतंपुण्यकृतांवरिष्ठैः ववुश्चवाताश्चसुगंधवंतोववर्षवृष्टिःकुसुमावलीना
म् ५१ उपस्थितेदेवमृदंगनादेगायत्सुविद्याधरकिन्नरेषु रामस्तुपद्भ्यांसरयूजलंसकृत्स्पृष्ट्वापरि
क्रामदनंतशक्तिः ५२ ब्रह्मानदागाहकृतांजलिस्तंरामंपरात्मन्परमेश्वरस्त्वम् विष्णुःसदानंदमयो
सिपूर्णोजानासितत्त्वंनिजमेशमेकम् ५३

अपारपारंअवधिरूपपारद्वयहीनम् तादृशमपिविमानावृतमासीत् ज्योतिर्मयंनक्षत्रगणप्रचुरमिव ५० यत्रलोकेपुण्यंकृत्वास्व-
र्गेसर्वेभ्यआधिक्यंप्राप्तास्तैश्चनभःसमावृतंचोपादपूरणे ५१ परिक्रामत् पर्यक्रामत् जलोपर्यगच्छदित्यर्थः तत्रैवहेतुगर्भंविशे-
षणमनंतशक्तिरिति ५२ हेपरमात्मन्परमेश्वरः जगत्सृष्टिस्थितिलयकर्तात्वमेवेत्यर्थः त्वमैशमेकंनिजंतत्वंब्रह्मरूपंजानासि ५३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्यब्रह्मरूपस्यकथंशरीरपरिग्रहोतआह तथापीति भक्तानुग्रहार्थंमायया सर्वमिदंकृतमितिभावः अतोवैष्णवंदेहंप्रविश्यदेवान्पा
८ यदीतियइत्यर्थः अथवायोपरोदेहस्तवरोचतेतंप्रविश्यपाहि एवंविष्णुरूपंत्वांमांविनाअन्येपुरुषानजानंति ५५ एवंविष्णुरूपं-
त्स्याप्रणमति सहस्रेति ५६ चक्षूंषिमुष्णन्स्वप्रभयेतिशेषः रामदेहएवतथाभूतोजातः अनेनविष्णुदेहएवमाययाहि मुजत्वं-

तथाऽपिदासस्यममाखिलेशकृतंवचोभक्तपरोऽसिविद्वन् त्वंभ्रातृभिर्वैष्णवमेकमाद्यंप्रविश्यदेहंपरिपाहि
देवान् ५४ यद्वापरोवायदिरोचतेतंप्रविश्यदेहंपरिपाहिनस्त्वम् त्वमेवदेवाधिपतिश्चविष्णुर्जानंतिनत्वांपु
रुषाविनामाम् ५५ सहस्रकृत्वस्त्वनमोनमस्तेप्रसीददेवेशपुनर्नमस्ते पितामहप्रार्थनयासरामःपश्य-
त्सुदेवेषुमहाप्रकाशः ५६ मुष्णंश्चचक्षूंषिदिवौकसांतदाबभूवचक्रादियुतश्चतुर्भुजः शेषोबभूवेश्वर
तल्पभूतःसौमित्रिरत्यद्भुतभोगधारी ५७ बभूवतुश्चक्रदरौचदिव्यौकैकेयिसूनुर्लवणांतकश्च सीताचल
क्ष्मीरभवत्पुरैवरामोहिविष्णुःपुरुषःपुराणः ५८ सहानुजःपूर्वशरीरकेणबभूवतेजोमयदिव्यमूर्तिः
विष्णुंसमासाद्यसुरेंद्रमुख्यादेवाश्चसिद्धामुनयश्चयक्षाः ५९ पितामहाद्याःपरितःपरेशंस्तवैर्गृ-
णंतःपरिपूजयंतः आनंदसंप्लावितपूर्णचित्ताबभूविरेप्राप्तमनोरथास्ते ६०

शिष्टेनलोकदृग्गोचरआसीदितिसूचितम् भोगःसर्पशरीरंपूर्वंगतोऽपिसतस्मिन्नवसरेतेनसन्निहितः ५७ दरःशंखः लवणांतकःश
त्रुघ्नःसीताचपुरैवलक्ष्मीरूपाऽभवत् साऽपितत्कालेलक्ष्मीरूपेणसन्निहितासीदितिशेषः हियतोरामोविष्णुरित्यर्थः ५८ पूर्वशरीरकेणविष्णुदे
हेन ५९ ६०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नन्वेवं भगवतो विष्णुरूपप्राप्त्या वैकुंठवास इत्यायातं एवं च सभापर्वणि भारते सर्वदिक्पालसभावर्णने यमसभाप्रस्तावे दाशरथी रामो यमसभायां दृष्ट इति नारदेनोक्तं तद्विरुध्यते इति चेत् अत्र वदामः अवतारपरिग्रहस्य हि प्रयोजनद्वयं दुष्टवधेन शिष्टपालनं स्वाचरणेन लोकानां धर्ममर्यादाबोधनं च एत-दर्थमेव तेषां तत्तत्कर्मानुष्ठाने प्रवृत्तिरन्यथा अकामस्य भगवतः किं यज्ञाद्यनुष्ठानेन एवं च धर्मबोधनार्थं तदनुष्ठानवत् अजन्याद्दशधर्मानुष्ठानस्यापि सुकलो-कवासः फलमिति बोधयितुं दाशरथिरामत्वं प्रत्यभिज्ञापकेन मायिकेन केनचिच्छरीरेण तल्लोके वासो नास्ततः रामायणे एतदर्थाकथनं तु इतिहासेषु उ-क्तत्वात्सर्वज्ञानां वाल्मीक्यादीनां भूतभाविसर्वार्थज्ञानवत्त्वादित्यन्यत्र विस्तारः तदेति तदा तस्मिन्समये विष्णुर्द्रुहिणं ब्रह्माणमाह मदनुगमनादे

तदाह विष्णुर्द्रुहिणं महात्मा एते हि भक्ता मयि चानुरक्ताः यांतं दिवं मामनुयांति सर्वे तिर्यक्शरीरा अपि पुण्ययुक्ताः ६१ वैकुंठसाम्यं परमं प्रयांतु समाविशस्वाशु ममाज्ञया त्वम् श्रुत्वा हरेर्वाक्यमथाब्रवीत्कः सांतानिकान्यांतु वि-चित्रभोगान् ६२ लोकान्मदीयोपरि दीप्यमानांस्तद्भावयुक्ताः कृतपुण्यपुंजाः ये चापि ते रामपवित्रनाम गृण्हंति मर्त्यालयकाल एव ६३ अज्ञानतो वापि भजंतु लोकांस्तानेव योगैरपि चाधिगम्यान् ततोऽतिहृष्टा हरिराक्षसाद्याः स्पृष्ट्वा जलं त्यक्तकलेवरास्ते ६४ प्रपेदिरे प्राक्तनमेव रूपं यदंशजा ऋक्षहरीश्वरास्ते प्रभाकरं प्रापहरिप्रवीरः सुग्रीव आदित्यजवीर्यवत्त्वात् ६५ ततो विमग्नाः सरयूजलेषु नराः परित्यज्य मनुष्यदेहम् आरुह्य दि-व्याभरणा विमानं प्रापुश्च ते सांतनिकाख्यलोकान् ६६ तिर्यक्प्रजाता अपि रामदृष्टा जलं प्रविष्टा दिवमेव या-ताः दिदृक्षवो जानपदाश्च लोका रामं समालोक्य विमुक्तसंगाः ६७

वपुण्ययफक्तत्वानुमानम् ६१ वैकुंठसाम्यं वैकुंठस-लोकं स्वार्थे ष्यञ् चातुर्वर्ण्यादित्वादार्षत्वाद्वा एतान्ममाज्ञया समाविशस्व तादृशलोकं प्रवेशय त्वं कः ब्रह्मा सांतानिकाः लोकविशेषाः ६२ -कानामुत्तमत्वमाह मदीयोपरि दीप्यमानान् ब्रह्मलोकादूर्ध्वं दीप्यमानान् अपि च येऽपि मनुष्यालयकाल एव मरणकाल एव न तु ततः -प्राचित् तत्राप्यज्ञानतो वा अज्ञानत एव वा शब्द एवार्थः ते पवित्रनाम रामेत्येतद्गृणंति वदंति तेऽपि तानेव लोकान् योगैः प्राप्यान् भजंतु अ-यस्तु योगेंतकाले तन्नामस्मर्तव्यं च समइति सूचितम् ६३ ६४ यो यदंशजः स तद्रूपमेव प्रापेत्यर्थः तदाह प्रभाकरमिति आदित्यजवीर्यव-देहजवीर्योत्पन्नत्वात् ६५ सांतनिकाख्येत्यत्र ह्रस्व आर्षः ६६ रामदृष्टाः भगवद्दृष्ट्या क्षीणसर्वपापाः विमुक्तसंगा मूलेतिशेषः ६७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=08.06.20 15:02
,TRANSFERRED=2020/06/08 at 15:11:02
,PAGES=67
,TYPE=STD
,NAME=S0003095
,Book Name=M-2925-SHRIMAD DHYATAM RAMAYAN
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection